

Bisedë me prof. dr. Anton Nikë Berishën,
studiues i letërsisë, poet e prozator i shquar,
me rastin e 80-vjetorit të lindjes.

Vepra e mirëfilltë letrare poetike krijohet nga dija e madhe, nga përkushtimi dhe nga flijimi i pakursyer

Biseduan Albina Idriz dhe Sabit Rustemi

Rasti i nobelistes Anne Carson

Bukuria e së papërkthyeshmës!

Nga René Troy Tun (fq. 19)

“Çdo përkthyes e njeh atë pikë ku një
gjuhë nuk mund të përkthehet në një
tjetër... Ka diçka çmendurisht tërheqëse tek
e papërkthyeshmja, te një fjalë që hesht gjatë
kalimit.”

SHËNIME MBI LIBRAT

Mbi romanin e ri të shkrimtarit Andreas Dushi

“Droja”, ose flirti me metafizikën e asgjësë

Nga Arben Iliazi (fq. 4)

Në 180-vjetorin e lindjes së poetit tonë
kombëtar Naim Frashëri

POETI SI PROFET I KOMBIT TË VET

Nga Anton Pappleka (fq. 6)

Gazi që nuk doli përtej buzëve: rasti i Zef Zorbës

Nga Eduart Bardhi (fq. 8)

Një vështrim kritik mbi romanin
“Mes shkencës dhe dritës”

KUR DRITA BËHET MISION

Nga dr. Migena Arllati (fq. 17)

Një lexim i romanit “Teo nga 16 në 18”
të Raluca Nagy, Toena

Trupi, gjuha dhe mbijetesa

Nga Anja Levanaj (fq. 22)

LETËRSIA DHE INTELIGJENCA ARTIFICIALE

Akuza ndaj shkrimtarit kanadez Thélyson Orélien dhe zbulimet.

Polemikat për librat e shkruar (ndoshta) me ndihmën e IA-së:

nga “çështja Goncourt” te frikërat e Giordanos

Editorial i revistës “Il Librario”

(fq. 14)

Vazhdon të ngjallë debate përjashtimi nga çmimi “Goncourt” i romanit “C’était ça ou mourir” të shkrimtarit kanadez Thélyson Orélien, pas akuzës se ishte shkruar me ndihmën e inteligjencës artificiale. Dhe ndërsa denoncimi anonim në X është bërë viral, shumëkush pyet (edhe në Itali) se çfarë do të thotë të shkruash me inteligjencën artificiale (ose me ndihmën e saj) dhe nëse mjetet e posaçme për zbulimin e përdorimit të saj janë apo jo të efektshme.

DY ËNDRRA QË BASHKOHEN nga DAMIANO RONDELLI

Përgatiti dhe përktheu
Visar Zhiti

(fq. 18)

Poetit i pëlqen t’i kthejë në poezi takimet, bisedat, të
përditëshmet, duke besuar që kanë dhe universalen e
tyre. Dhe me Damiano Rondelli-n kuptojmë se duhet
poezia edhe në shkenca, në mjekësi, etj, se ka zhvillim,
korp, por edhe shpirt.

HANNA JOHANSSON

Antikitët

Përktheu nga suedishtja:

Entela Tabaku (fq. 20)

BIBLIOTEKË

Boris Pasternak

(fq. 23)

Natë dimërore

Përktheu nga origjinali: Arben Bllaci

Sadedin Mezuraj

(fq. 13)

Melankolia e përkohshmërisë

Konstandin Dharmo

(fq. 16)

Kadare dhe poezi të tjera

Arben Meksi

(fq. 24)

Karikatura e së shtunës

Të dhënat nga zona e tij: Tradita pikturore
vendase dhe takimi me Crivellin

MICHELE GRECO DA VALONA

Nga Ilir Shaholli (fq. 10)

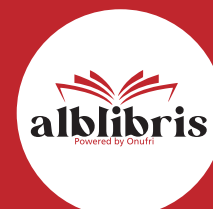
Nga romani në skenë: “Sikur të isha djalë” në Teatrin Metropol

Nga Gani Bytyçi (fq. 9)

Libri shqip në SHBA & KANADA

Dërgesa të shpejta
dhe të sigurta

www.albilibris.al

A mund të na thoni se çfarë ju ka shtyrë fillimisht drejt letërsisë?

Nuk e di t'ju them saktësisht. Ishte prirje e natyrshme, e vetvetishme? Ndoshta ishte natyra e artistit të fjalës që të tërheqë, të afron? Ndoshta leximi i librave? S'kam trashëguar ndonjë bibliotekë familjare. Babanë, Nikën, e kanë rrahur në Kjejë meqenëse ia kanë gjetur dy libra në shqip (i kemi gjetur me vëllain, Nokën, në tavanin e Kullës së vjetër kur e prishëm). Njëra kishte qenë një lloj libri feje, tjetra me tekste lutjesh.

Librat e parë të bibliotekës sime janë ato që i kam marrë si dhuratë në shkollë se isha nxënës i shkëlqyeshëm për tetë vjet rresht.

Një nxitje ka qenë edhe nga leximi i atyre librave. Pjesë të tëra i dija përmendsh.

Çka ka ndikuar më së shumti në formimin tuaj si shkrimtar dhe studiues?

Në formimin e një shkrimtari ndikojnë një varg dukurish e përbërësish dhe asnjëherë nuk mund të thuhet me saktësi se cili ka qenë kryesor. Njëri e ka ndihmuar tjetrin, së bashku shndërrohen në diçka që pastaj bëjnë tërësinë e asaj që shkrimtari mbrun në botën dhe në shpirtin e vet dhe e shpreh përmes tekstit letrar poetik, përkatësisht përmes veprave letrare që i krijon.

Ajo që ka qenë vendimtare në jetën dhe në punën time ka qenë leximi. Leximi dhe vetëm leximi. Askush nuk lind si shkrimtar, po bëhet. Bëhet shkrimtar ai që ka një aftësi natyrore, po që me lexime të shumta e pasuron dijen për letërsinë, për artin e fjalës, e pasuron shpirtin e vet dhe atë pasuri pastaj e shpreh në veprën letrare. Mirëpo, as kjo nuk mjafton: që një vepër letrare të ketë art dhe të mund të bëjë një ndikim estetik sa më gjallërik, duhet të përligjet përmes tekstit që përftohet. Jurij Lotman thoshte: “Teksti artistik është mendim shtjellues i ndërligjshëm. Të gjitha elementet e tij janë elemente kuptimore! [...] çdo detaj dhe i gjithë teksti në tërësi janë të përfshirë në sisteme të ndryshme raportesh dhe njëkohësisht arrijnë si rezultat më tepër se një kuptim² [...] Me siguri mund të thuhet se midis gjithë asaj që ka krijuar dora e njeriut teksti artistik në masën më të lartë posedon ato cilësi, të cilat kibernetistin e nxisin të merret me indin e gjallë³”.

Gjatë studimeve pasdiplomike e kam vërejtur se sa pak dija për letërsinë dhe sa shumë duhej të mësoja

A mund të na thoni më përafërt për këtë formim, si ka rrjedhur, ku e ka bazën? Cilët autorë ose cilat vepra kanë bërë më shumë ndikim?

Regjistrimi në Shkollën normale të Prishtinës më ndihmoi shumë. Shkolla ka pasur një bibliotekë të pasur. Aty punonte një bibliotekist i sjellshëm dhe skajshmërisht pedant (shqiptar nga Mali i Zi). Ai dinte të afronte me librin. Më këshillonte të lexoja edhe ndonjë libër si “Robinson Kruso” ose “Bija e mallkuar”. Jan Reno, personazh i veprës “Bija e mallkuar” edhe sot nuk më hiqet nga mendja me flijimin që bën për tjetrin. Pastaj fillova edhe vetë të blija ndonjë libër. Në Shkollën normale të Prishtinës pati dhe krijues të shquar si, fjala vjen, Azem Shkreli.

Formimi i njëmend për letërsinë u zgjerua gjatë studimit në Universitetin e Prishtinës – në degën e gjuhës dhe të letërsisë shqipe.

Po vendimtare që ta njoh dhe të merrem me letërsi kanë qenë studimet e rregullta pasdiplomike në Fakultetin filozofik të Universitetit të Zagrebit. Aty kisha profesorë disa nga emrat më të njohur të botës letrare dhe studimore të ish Jugosllavisë:

¹ Shih Jurij M. Lotman, *Teze uz pitanje 'Umjetnos u nizu modelnih sustava'*. Në “Strukturalizam”. Posebno izdanje. Kritika, Zvezak 4, Zagreb 1970, f. 44.

² J. M. Lotman, *Struktura umjetničkog teksta*. Prevod i predgovor Novica Petković, Nolit, Beograd 1976, f. 251.

³ J. M. Lotman, *Struktura umetničkog teksta, vep. e për.*, f. 384.

Bisedë me prof. dr. Anton Nikë Berishën, studiues i letërsisë, poet e prozator i shquar, me rastin e 80-vjetorit të lindjes.

Vepra e mirëfilltë letrare poetike krijohet nga dija e madhe, nga përkushtimi dhe nga flijimi i pakursyer

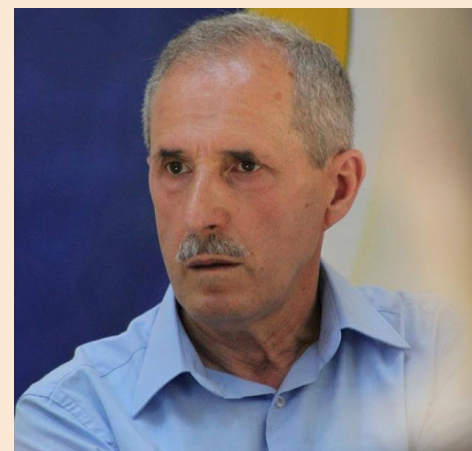
Biseduan Albina Idrizi dhe Sabit Rustemi

Momentet jubilarë për njerëzit e shquar dhe për figurat publike, kontribuuesit e mëdhenj në fusha të caktuara të jetës, intelektualët tanë të mirëfilltë të cilët mund t'i quajmë dhe dijetarë me plot kuptimin e fjalës, janë një rast i mirë për t'i takuar, për t'i përgëzuar po edhe për t'i vlerësuar e përmbledhur në vija të trasha këto të arritura jetësore përmes bisedave, të cilat, nuk janë vetëm personale, po i përkasin publikut, kulturës si dhe vetë kombit që i takojnë, po dhe më gjerë.

Tetëdhjetë vjetori i lindjes së studiuesit e shkrimtarit të shquar të letërsisë sonë, prof. dr. Anton Nikë Berishës, njërit nga dijetarët e rrallë të kësaj kohe, na dha shkas për t'i bashkëbiseduar e rezymuar mbi gjashtë dekada e sa punë, angazhim e përkushtim të madh në fushën e letërsisë si dhe të studimeve letrare.

Biseda me një personalitet të tillë letrar, njëkohësisht është dhe privilegi, sepse sa më shpesh që e takon apo bashkëbisedon me të, e sheh dhe bindesh se ka mbetur edhe shumëçka pa u trajtuar, edhe pse i njëjti aq shumë ka thënë e ka dhënë përmes 123 botime origjinale – autoriale, në poezi, në prozë e në studime letrare, dy komplete botimesh autoriale, (njëri për Nënë Tereze, në shtatë vëllime dhe, tjetri me studime letrare të zgjedhura, në dhjetë vëllime), pastaj me 38 përzgjedhjeve poetike, me 20 përmbledhje punimesh të zgjedhura si dhe me 10 botime të përkthyer e me 8 botime të transkriptuara dhe të përshtatura, po i përmendur këtu edhe një serë librash të redaktuara apo të recenzuara si dhe botime të të tjerëve për krijimtarinë e tij letrare poetike e studimore.

Revista letrare – kulturore AGMIA, që botohet nga viti 1994 e këndej, e pati privilegjin dhe e bënë këtë bisedë me këtë emër që i dha e vazhdon t'i japë me vllugun më të madh krijues letërsisë sonë, edhe në këtë moshë, vepra me një cilësi e nivel solid letrar.

prof. Zdenko Shkrebin, prof. Radoslav Katićiqin, prof. Milivoj Sollarin, Prof. Viktor Zhmegacın, Prof. Predrag Matvijevićin, Prof. Miroslav Bekerin... Secili më i përgatitur se tjetri. Ata mbanin ligjërata edhe në universitetet e Evropës dhe të Amerikës. Aty e kam vërejtur se sa pak dija për letërsinë dhe sa shumë më duhej që të mësoja.

Po përmend vetëm këtë të dhënë: prof. Katićiqi na jepte poetikën e letërsisë së Indisë dhe bënte citime në tri gjuhët kryesore të atij kontinenti, si e thonë disa: hindisht, bengalisht, urdisht.

Duke i dëgjuar ato tekste në gjuhët që nuk e kuptoja asnjë fjalë, thosha: Hapu tokë të hyj brenda!

Atë që kam mësuar pastaj gjatë qëndrimeve studimore në Gjermani si bursist i DAAD-së dhe i Humboltit (dy herë) dhe në Fakultetin e letërsisë dhe të filozofisë të Universitetit të Kalabrisë, ku kam ligjëruar 22 vjet, e kam pasuruar atë dije dhe formimin tim letrar dhe intelektual. Janë dy letërsi nga mund të mësohesh pa fund.

Duhet t'i përmend edhe kryeveprat letrare që janë përkthyer në gjuhën tonë, sidomos veprat e Homerit, të Eskilit, të Dantes, të Shekspir, Gëtes, Balzakut, Dosjtojevskit, Tostlojit, Çehovit, Cvajgut e shumë të tjerëve. Ato janë modele të mëdha të artit të fjalës.

Në veprën tuaj letrare dhe studimore, tradita letrare shqiptare zë një vend të rëndësishëm. Si mund të bashkëjetojë tradita me prirjet moderne?

Në qoftë se nuk e njeh mirëfilli traditën letrare (po dhe traditat e fushave të tjera) gjithmonë do të mbesësh në rrafshin

sipërfaqësor të punës sate. Deshe e nuk deshe tradita bën një pjesë të madhe të asaj që ngjet në të tashmen. Pra, e tashmja, në një mënyrë ose në një tjetër, është fryt i së kaluarës. Gadamer thoshte: “Tradita nuk është vetëm një përmbledhje mendimesh e gjykimesh të njëpasnjëshme, po një e treta organike e potenciale, që aktualizohen e riaktualizohen në mënyrë të domosdoshme në çdo gjykim të ri”.

Njohja e traditës më ka ndihmuar të njoh letërsinë tonë në rrjedhën dhe në vijimësinë e zhvillimit të saj. Është e tmerrshme kur lexon diçka prej ndonjë autori, që bëhet e madhe me lavde, të cilën e kanë thënë shkrimtarët e traditës fort bukur! Si mund, fjala vjen, të flasësh për një lis e të mos i njohësh trungun dhe rrënjët?

Në shqiptarët kemi një letërsi gojore jashtëzakonisht të pasur, po edhe një letërsi të shkruar, edhe pse të dëshmuar vonë në formën e shkruar. Nuk po përmend emra se do të duhet kohë e vend. Me pak fjalë, njohja e traditës të shpie të *shkasi i parë* i dukurve dhe i dijes, siç thoshte filozofi i lashtë grek, Talesi prej Mileti.

Teksti është përbërësi që përcakton vlerën e çdo veprë letrare

Ju i keni studiuar dhe keni shkruar për një varg veprash të letërsisë shqipe, po dhe disa të letërsive të tjera. Çka ju kanë nxitur të merreni me to?

Ndoshta në fillim të leximit të veprave letrare më ka interesuar më shumë ajo

që është thënë në vepër, tematika dhe dramatika që është shprehur në to. Mirëpo, me kohë e kam vërejtur se gjuha, sidomos gjuha poetike, mënyra e të shprehurit, është çështja më e qenësishme. Ajo e bën artin e saj. Në gjuhën poetike dhe në sistemin e të shprehurit poetik përligjet mëvetësia dhe vlera e veprës së një shkrimtari.

Pra, më ka interesuar arti që është përligjur përmes tekstit të tyre. Teksti është përbërësi që përcakton vlerën e çdo veprë letrare, siç e përmenda edhe më lart, komunikimin e saj dhe mundësinë e ndikimit estetik. Këtë e kam synuar ta shpreh edhe në librin me titull “*Mundësi interpretimi*”, të botuar më 1979. Qysh atëherë e kam pasur të qartë se një vepër letrare mund të lexohet në disa mënyra, madje edhe nga i njëjti marrës, lexues. Kjo ngjet për arsye se teksti poetik ka përherë më shumë se një kuptim dhe se asnjëherë nuk lexohet e nuk receptohet njësoj. Tek e fundit, kjo është dhe një nga vlerat dhe veçantitë kryesore të artit të fjalës.

Kjo, njëherësh, përmbys, e zhbën mendimin se vepra letrare duhet të ketë porosi të qartë. Teksti që ka vetëm një kuptim, një porosi, ai nuk i përket mirëfilli artit të fjalës, letërsisë. Përkundrazi, teksti poetik është krijesë nga dalin shumësi kuptimesh, për rrjedhojë edhe mundësinë e shumësisë së komunikimit dhe të ndikimeve, të mos them të pafund.

Sipas mendimit tuaj, çka u mungon studimeve tona letrare të sotme dhe çka duhet t'i cilësojë ato, të jenë në rrafshin sa më të lartë?

Mungesa kryesore është baza teorike. Nuk mund të merresh me studimin letrar nëse nuk i njeh rrjedhat e mendimit kritik duke filluar nga Platoni e Aristoteli. Pastaj studimin e estetikës në Mesjetë dhe studimet që janë bërë në Evropë gjatë kohës së rrymës letrare të romantizmit. Në mënyrë të veçantë studimet tona moderne e bashkëkohore. Nuk shkruhet për letërsinë me dije të kufizuar se ajo nuk shpie askund, s’ka asnjë vlerë. Studimeve letrare u mungon dhe thellimi në tekstin poetik; shpesh flitet për autorët, për rrethanat shoqërore e politike, për..., po kryesoja është teksti, siç e thashë edhe më parë.

Një pjesë e studimeve tona janë përshkrime, ose vështrime që anojnë më shumë kah sqarimi se sa analiza dhe interpretime të mirëfillta. Disa mendojnë se përfolja e tekstit të një vepre është vështrim ose interpretim!

Në udhëtimin tuaj krijues keni përshkuar një hapësirë të gjerë të letërsisë, duke u ndalur në lloje e forma të ndryshme — nga bota e letërsisë për fëmijë, te poezia, proza e shkurtër e romani, e deri te studimi dhe përkthimi letrar. Në këtë shumësi shprehjesh *letrare, cili prej tyre ka qenë më pranë natyrës suaj krijuese? Në cilin prej këtyre zëri juaj krijues ka gjetur trajtën më autentike?*

Është e vërtetë se në rrugëtimin tim krijues kam përdorur mënyra dhe lloje të ndryshme letrare. E kam nisur me vjersha për fëmijë, e kam vijuar me romane për fëmijë e për të rritur. Kam botuar edhe disa vëllime me proza të shkurtra poetike, po dhe vëllime me përsiatje poetike, ku vargu si formë është bazore.

Kur shkrimtari fillon të mendojë për hartimin e një vepre, atëherë e zbaton atë lloj që i flenë më shumë ose e ndjen më thellë, mendon se përmes tij do të thotë diçka më të qenësishme dhe më poetike, që komunikim më gjallërisht me lexuesin. Pra, janë disa përbërës që e përcaktojnë që shkrimtari të vendosë të shprehet përmes një lloji letrar. A ka qenë ajo zgjidhje e drejtë, vërehet kur të kryhet vepra, kur lexuesit ta thonë mendimin ose vlerësimin për të. Autorit i takon ta krijojë veprën letrare poetike, të tjerët janë ata që e vlerësojnë atë, jo ai, siç ndodh shpesh në botën tonë letrare.

Llojet e shumta letrare që përdor autori mund të dëshmojnë edhe dijen, aftësinë, përkushtimin dhe përcaktimin krijues.

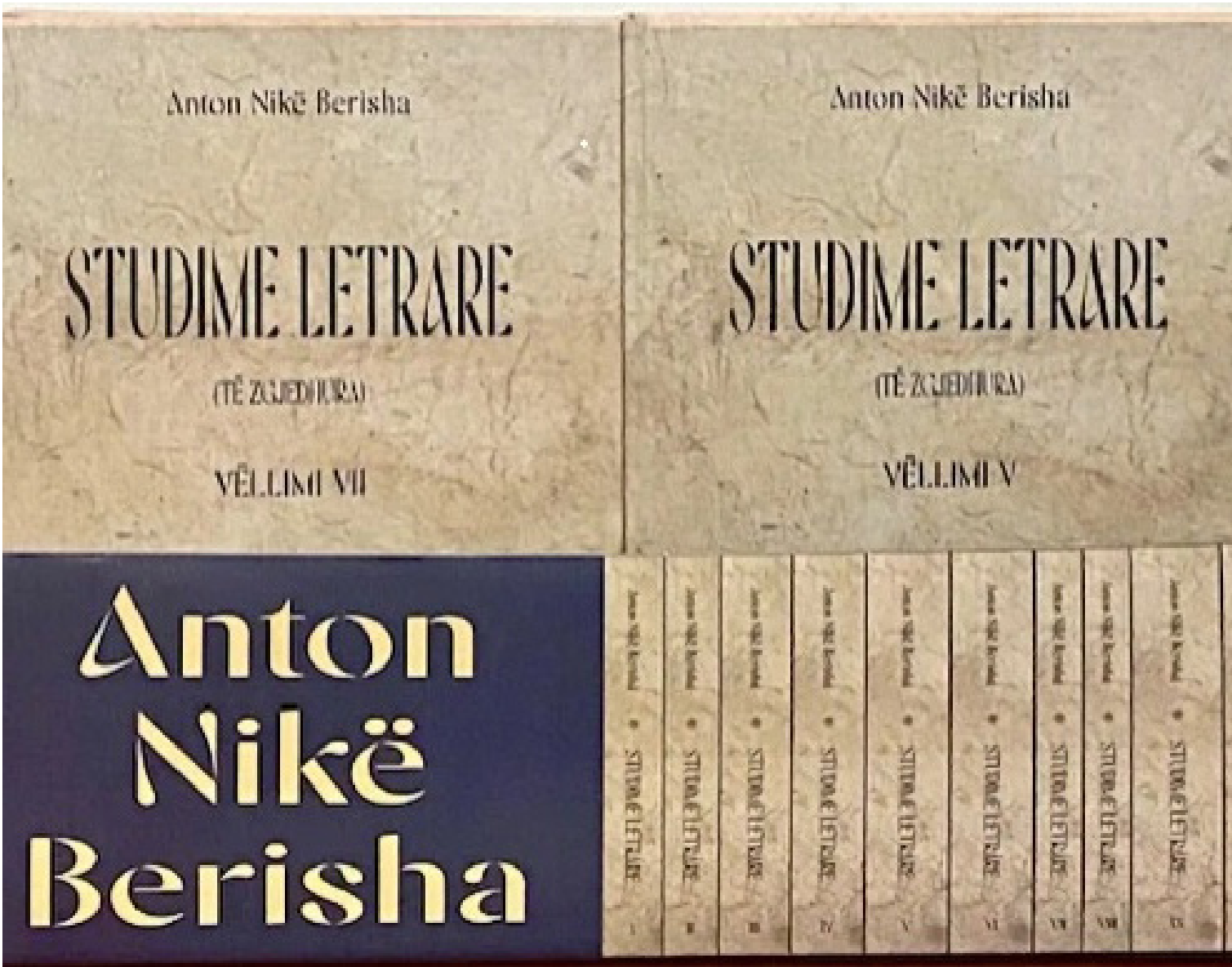
Pa marrë parasysh se cilin lloj letrar përdor kur e harton veprën ai duhet që përmes saj të krijojë art, sa më shumë art. Vetëm arti i siguron veprën jetën e gjatë, komunikimin dhe mundësinë e ndikimit estetik.

Në veprimtarinë time jam marrë shumë vite me studimin e letërsisë si art dhe të veprave të veçanta të letërsisë sonë, po dhe të disa veprave të letërsive të tjera. Punimin e parë “Analogji e porosive të fantazmave”, ku krahasoja porositë e fantazmave të tragjedisë “Hamleti” të Shekspirit dhe të “Istori e Skënderbeut” të Naim Frashërit e botova më 1968⁴.

Në fillim kam shkruar për disa vepra, jo se doja të merresha me studimin letrar, por që t’i lexoja ato sa më me vëmendje; të depërtoja sa më thellë në botën poetike të tyre dhe të mësoja prej tyre, ta bëja timin sistemin e të shprehurit, gjuhën poetike e ndonjë përbërës tjetër të rëndësishëm.

Proza dhe veprat në prozë më kanë tërhequr më së shumti. Kështu, vetëm në romanin “Gjin Bardhela i arbresh & Etja e gurëzuar” kam punuar rreth shtatë vjet. Kur kam shkruar prozë, gjithnjë i jam përmbytur mendimin të shkrimtarit Gustav Foberit: “Sa gjë e vështirë është proza. Kurrë nuk është e gatshme, gjithmonë mbetet diçka për t’u përpunuar. Prapë mendoj se mund t’i jepet fuqia e vargut. Fjalja e mirë në prozë duhet të jetë si ndonjë varg i mirë, e pandërrueshme, po ashtu ritmike, po ashtu tingëlluese”.

Me studimin e letërsisë jam marrë

edhe për ta njohur sa më gjerë dhe sa më thellë natyrën e letërsisë si art i fjalës dhe rëndësinë e ndikimit në marrësin, që më ka shërbyer në hartimin e veprave poetike, në prozë dhe në poezi. Nuk mund të bëhesh shkrimtar i mirëfilltë nëse nuk e njeh mirëfilli natyrën e letërsinë si art të fjalës, rëndësinë e saj për pasurimin shpirtëror të njeriut dhe mënyrat dhe rëndësinë e komunikimit dhe të ndikimit të artit.

Më vonë vetvetiu qëllimi i fillimit që shkruaja për disa vepra të letërsisë sonë, u shndërrua në një veprimtari që ia kushtova një pjesë të madhe të punës e të jetës sime. Këtë më së miri e dëshmon kompleti prej 10 vëllimesh *Studime letrare të zgjedhura* (Shtëpia botuese “Faik Konica” Prishtinë 2025), ku kam përfshirë, sipas meje, pjesën më cilësore të punës sime në këtë fushë.

Njohja e kryeveprave të letërsive të ndryshme është domosdoshmëri

Jeni marrë, siç u tha, edhe me studimin e disa kryeveprave të letërsisë së përbotshme. Keni pasur ndonjë arsye të veçantë për këtë?

Arti i fjalës ose letërsia krijohet në gjuhë të shumta. Siç janë llojet dhe veprat e shumta e të ndryshme ashtu janë dhe letërsitë. Mënyrat e të shprehurit letrar poetik janë të pafund dhe këtë, siç dihet, e shkakton sidomos natyra e gjuhës poetike, kumtet poetike. Mirëpo, të gjitha letërsitë i bashkon një përbërës i qenësishëm: arti, arti i fjalës, e bukura që shprehet përmes tekstit, mundësia e ndikimit sa më të thellë estetik, shkaktimi i kënaqësisë.

Njohja sidomos e kryeveprave të letërsive të ndryshme, është domosdoshmëri. Përmes tyre jo vetëm që mëson se të çfarë natyre janë veprat me art të madh ose kryeveprat, po dhe mënyrat e pafund të krijimit të tyre. Duke i lexuar veprat me artin e rrafshit të tillë, i hap shteg që edhe ti të synosh një gjë të ngjashme. Në parathënien e vëllimit me lirika “Soditje” Viktor Hygoja thoshte: “Asnjërit prej nesh nuk i takon nderi të ketë një jetë krejtësisht të vetën. Jeta ime është e juaja, jeta juaj është e imja. Ju jetoni atë çfarë unë jetoj, fati i njeriut është Një. Merreni pra këtë pasqyrë dhe vështroni vetveten: kur ju flas për mua, unë kam folur për ju”. Këtë ndërlidhje, afrinë

e veprave letrare poetike, përkimshmërinë dhe vazhdimësinë që dëshmohet në to përligjet dhe nga mendimi i Dostojevskit për novelën e Gogolit “Manteli”: “*Të gjithë ne kemi dalë nga ‘Manteli’ i Gogolit*”.

Pra, ai shkrimtar që mendon se i mjafton letërsia që shkruhet në gjuhën e tij, mund të dijë gjithçka po jo se çka është mirëfilli arti i fjalës, letërsia.

Është edhe një punë tjetër pse një studiues merret me veprat e letërsive të tjera, me kryeveprat që janë krijuar në to: e provon vetëm mirëfilli se sa ka dije e sa ka aftësi të merret me tekstet poetike që kanë kaluar nëpër kohë të ndryshme për të ardhur deri në ditët tona.

Sa ndikon përvoja vetjake në krijimin e një vepre letrare dhe a mund të shkëputet ndonjëherë vepra nga biografia e autorit?

Pa asnjë dyshim përvoja e ka rëndësinë e vet në veprimtarinë e një shkrimtari. Mirëpo, duhet të qartësohet se për çfarë përvojë bëhet fjalë, e çfarë përmasash është ajo përvojë. Përvojë vetëm brenda një letërsie ose e fituar edhe nga leximi i veprave të letërsive të tjera, përvojë e një hapësire të kufizuar ose përvojë që shtrihet shumë më gjerë, përvojë që e ka mësuar edhe nga shkrimtarët e mëdhenj të kohëve dhe të letërsive të ndryshme. Kjo është një përvojë e pakufi, fryt i përvojave të shumta (njësim përvojash). Duke i lexuar dhe duke shkruar (duke i interpretuar ose përkthyer ato) kam mësuar shumë, po jam bindur se duhet të mësosh edhe më shumë.

Si e shihni marrëdhënien ndërmjet letërsisë dhe identitetit kombëtar, sidomos në rastin e letërsisë sonë?

Ka një marrëdhënie të ngushtë të letërsisë sonë me identitetin kombëtar, përkatësisht me botën që i përkasin shkrimtarët tanë; me atdheun dhe me popullin e tyre. Kjo lidhje dhe ky përcaktim fillon me veprat e para të shkruara në gjuhën tonë që i njohim deri më sot.

Kështu, në pasthënien e veprës së

⁴ N. V. Gogol, *Tregime dhe novela*. Rilindja, Prishtinë 1989, f. 12; Nikollaj Gogol, *Shpirtra e vdekur*. Përktheu nga rusishtja Dhimitër Pasko. Rilindja, Prishtinë 1968, f. 24; Nikolaj V. Gogol, *Il cappotto*. Traduzione, introduzione e note di Eridano Bazzarelli. Pillole BUR, Milano 2006, f. 32. Përkthimin e novelës “Manteli” të Gogolit në shqip e bëri Dhimitër Pasko (Mitrush Kuleti).

parë të botuar në gjuhën tonë – “Meshari” (1555) të Gjon Buzukut, autori shkruan: “*U Doni Gjoni, biri i Bdek Buzukut, tue u kujtuom shumë herë se gluha jonë nukë kish gjâ të ndigluom  së Shkruomit shenjtë,  së dashunit së botësë sanë desha me u fëdigunë, për sâ muja me ditunë, me zditunë pak mendetë e atyne qi të ndiglonjinë, përse ata të mundë mernë sâ i naltë e i mujtunë e i përmishëriershim anshtë Zotynë atyne qi ta duonë m gjithë zemër*”.

Në *Parathënien* e “Pasqyrës së të rrëfyerit” (të botuar më 1618) Pjetër Budi thekson: “[...] *sâ i madh kâ qenë gjithëherë kujdesi e dëshiri i zemërsë sime për ndihmë të Patriesë e të gjuhës sanë, qi u vduorrë ende po vdârrënë mâ të shumënë e veçësë për letërë e për të mpsuom*” (nënvizimi im).

Ngjashëm thotë edhe Pjetër Bogdani në parathënien “Të primit e leterarit” të “Çetës së profetëve” (1685) “[...] *ashtu qi kur të kthenje prej dheut sinë të keshe një qiri ndezunë ndorë, për të ndritunë atë të vobek dhë t’ Arbënit e të Shërbisë, i silli e madhe pjesë flet arbënisht, tue kjanunë dalunë dheut së Arbënit, e mbjellë shëjtenë Fë ndë dhë të Despotit [...]*”.

Këtë qëndrim dhe përcaktim e përligjin dhe veprat e Naim Frashërit, të Fishtës, po dhe të shumë shkrimtarëve tanë. Kjo traditë vijon edhe në një varg veprash të letërsisë sonë moderne dhe bashkëkohore.

Arti i mirëfilltë ka natyrë tjetër dhe kërkon shumë dije, shumë përkushtim dhe flijim.

Në një kohë kur leximi tradicional po përballet me rrjetat sociale dhe të format e reja të komunikimit, çfarë mund të bëjë letërsia për ta ruajtur rëndësinë dhe rolin e saj te lexuesi i sotëm?

Është krejtësisht e natyrshme që me rrjedhën e kohës të ndryshojnë dhe mënyrat e komunikimit të arteve dhe të ndikimit të tyre, brenda tyre dhe të artit të fjalës - letërsisë.

Më lejoni të kujtoj këtu se veprat letrare në fillim (nga ajo që dimë deri më sot) janë shkruar në pllaka të argjilës të shkruar me kunja (kujto *Epin e Gilgameshit*, të

(Vijon në faqen 5)

⁴ Shih “Fjala”, Prishtinë, n. 10, dhjetor 1968, f. 6. Shih botimin e dytë të punimit me ndryshime në librin tim Larmi vëzhgimesh letrare. Faik Konica, Prishtinë 2012, f. 117 – 125.

Sugjerimi i miqve të mi shkrimtarë, S. Çapaliku e Durim Taçi, më shtyu të lexoja romanin e sapobotuar “Droja” (Onufri 2016), të shkrimtarit Andreas Dushi. Kur më dhanë librin, më thanë: “Është prozator i mirë, si një qitës që godet në një shenjestër, që të tjerët mund ta arrijnë, por nuk e shohin”. Lexova në fillim 50 faqet e para. Një aromë intoksikuese e një realiteti të trishtë, ku ëndërrat e një adoleshenti, me gjithë të vërtetat e jetës së tij, flirtojnë me metafizikën e asgjësë, ku themelet solide të këndvështrimit të botës, thellësia dhe cektësia e saj, formohen gjatë viteve të fëmijërisë. E lexova romanin, deri në fund, me shumë kujdes. Pashë se ky këndvështrim më vonë përpunohet dhe përsoset, megjithëse në thelb nuk ndryshon. Të gjitha dashuritë, brenda dhe jashtë familjes dhe shoqërisë, janë konsumuar, duke lënë vetëm hirin për fëmijën, heroin lirik të romanit.

Fëmijëri e privuar prej shumë drojesh: drojë nga shpulla e babës, drojë nga kënga, drojë nga turma, drojë nga katekizmi, nga pallati parafabrikat 64 metër katrorë, nga lajmërimet e vdekjeve; drojë për të fituar besimin e nanës, drojë nga vetmia, drojë nga e vërteta, nga mosnjohja e vetes, drojë nga seksualiteti, drojë nga vdekja, drojë nga realizmi socialist, drojë nga njësimi me veten, drojë nga hipotezat. Një peizazh psikologjik drojash, plot argumenta e detaje, që ta mbushin mendjen. Dushi merret me detajet e vogla të jetës, me çdo dështim e ves, që duken si një pikë uji, por përmes një mikroskopi, por që gëlojnë me protozoarë, si organizma të gjallë njëqelizorë mikroskopikë që bëjnë pjesë në mbretërinë e protistëve të qytetit. Ata nxitojnë me padurim dhe përpiqen me njëri-tjetrin. Në intervalin e shkurtër të jetës njerëzore, ky aktivitet i tmerrshëm prodhon një efekt tragji-komik. “Një herë, kur i vdiq i ati një kolegu të babës, katolik edhe ai, pas varrimit, baba erdhi ngj shtëpi dhe tek hanim drekë, tha: Çfarë idioti Qeti...Po bekonte prifti argivolin dhe gabimisht e lagu pak edhe atë. Ia krisi vrapit, e çfarë vrapit bile, për te çezma me e la kamën ku e kishte stërpikë uji i bekum”.

Është e çuditshme që një shkrimtar 26 vjeçar të ketë njohuri dhe ndjeshmëri të tillë për çështje kaq ekzistenciale. Duke përshkruar detaje nga rrugëtimi gjenerativ i adoleshencës së heroit të tij, autori ka radhitur sfera të panumërta, të shndritshme, si një seri variacionesh dhe, përreth çndonjëres prej tyre, një duzinë sferash më të vogla, që ndriçojnë e rrotullohen, të nxehta në qendër dhe të mbuluara me një kore të ftohtë, mbi të cilën një shtresë e subkoshienës ka prodhuar qenie që jetojnë dhe që janë të ndërgjegjshme - kjo thjesht është e vërteta, bota. Kemi në duar një roman për shndërrimin e madh antropologjik të shoqërisë moderne shqiptare ku, si në një intermexo lirik - filozofike, përshkruhet ontogjeneza e një fëmije, që nga fëmijëria e parë, deri në adoleshencë e në vitet studentore, nevojat e tij instiktive, lidhjet mes Erosit dhe Tanatosit, ku liria dhe nevoja përkojnë me njëra - tjetrën.

“Droja” është një romanin ontologjik, postmodern, ku autori është i vetëdijshëm se ndodhet brenda librit, duke parë ngjarjet dhe e duke e mbajtur historinë brenda botës së saj iluzione. Në këtë roman kemi një instabilitet të realitetit, ku kufijtë midis asaj që është e vërtetë dhe asaj që është e imagjinuar fshihen krejtësisht. Bota e thërmuar e riçon subjektin te vetvetja, sepse vetëm në marrëdhënie me të, perspektivat rifitojnë koherencën, për hir të së cilës fjala “qytet” nuk është e zbrazët për nga kuptimi. Subjekti në këtë roman është qenia, as objektive as subjektive. Një qenie që përfshin objektin dhe subjektin. Romani shfaqet në formën e një klipi kulturor, ku tradita nuk ka pushtet, por as kultura nuk ka. Është çasti, përmasa e kohës, në të cilën e tanishmja bëhet për një ekzistues, aktualisht e tanishme. Qenia dhe koha i referohen njëra-tjetrës, rrjedhin nga njëra tjetra, në të njëjtën kohë ato i japin gjallëri, në mënyrë reciproke, njëra-tjetrës. Ato arrijnë të bëjnë pjesë në

Mbi romanin e ri të shkrimtarit Andreas Dushi

“Droja”, ose flirti me metafizikën e asgjësë

Nga Arben Iliazi

rrjedhën e vërtetë kohore veçse bashkë, me kuptimin e tyre ekzistencial. Realiteti është mënyra se si duken gjërat. Realiteti është aparençë. “Fillova katekizmin, ndërrova shkollën, rashë në dashuri. Të tëra brenda dymbëdhjetë muajsh, derisa nëna u bashkua prapë me babën. Një burrë që rreh gruan nuk duhet falë...” (fq 84). “Në shtëpinë tonë vetëm pas shfaqjeve të estradës profesioniste të Shkodrës, ishte diskutuar për kohën e partisë...” (fq 91)

Asnjë autoritet transhedent nuk mund t'i nënshtrojnë shijet e subjektit postmodern për të marrë nën tutelë sjelljen e tij. Heroi i romanit “Droja” përpiqet të jetë vetvetja, argëtohet më së miri me mendimet dhe fantazinë e tij. Ai do që të mbetet i lidhur ndaj kënaqësive sensuale, ndaj jetës familjare, ndaj shoqërisë vulnerable dhe argëtimeve vulgare. Por përjetimet më të larta, më të shumëllojshmet, më të qëndrueshmet, sado që ai gënjen veten me të kundërtën, janë ato të dhimbjes njerëzore, të shpirtit: “Motra kishte lënë amanet t'i digjej trupi, bashkë me një bllok me poezi që s'e ndante nga vetja. Hirin kishte kërkuar t'ia jepnin Andreas Dushit në një urnë ngjyrë blu, të cilën e kishte blerë sapo kishte ardhur në Londër për t'u shtruar në spital dhe ia kishte lënë

hallës t'ia ruante. Nën të kishte ngjitur një letër, ku kishte shkruar: Andreas, të lutem hidhe hirin në Kir nga Ura e Mesit.”

Ka plot pikëpyetje në kokë, ka kontradikta të thella, me të cilat habitet edhe vetë: “Kam fajësuar përherë veten për bashkimin e nanës me babën ” (fq 95). “Të nesërmen zgjohem më i qetë, me një arsye krejt të re për situatën time. Nuk isha aseksual. Budallallëk. As biseksual e as gay. Idiotësi. Isha sapiseksual. Vetëm të mençurit më tërheqin drejt dëshirës për intimitet” (fq. 127). Në faqen 123, autori shkruan: “Padër Bonaventura më tha: Krishti dëshiron që ti të jesh i lirë të bësh atë çfarë do, atë për çfarë të ka krijuar, Mirë?” Kaq me pasion. Kaq mrekullueshëm dhe thjeshtë. Me një gjuhë kaq elegante! Është kleriku që i ofron paqe një fëmije, duke parë dëshirat e tij të larmishme, duke ndier që kishte nevojë për njëllot ngushëllimi. Dihet që feja ka prerogativën që i lejohet për të ngulur doktrinat e saj në mendjet e moshës së brishtë të fëmijërisë, ku ato pastaj bëhen ide të lindura.

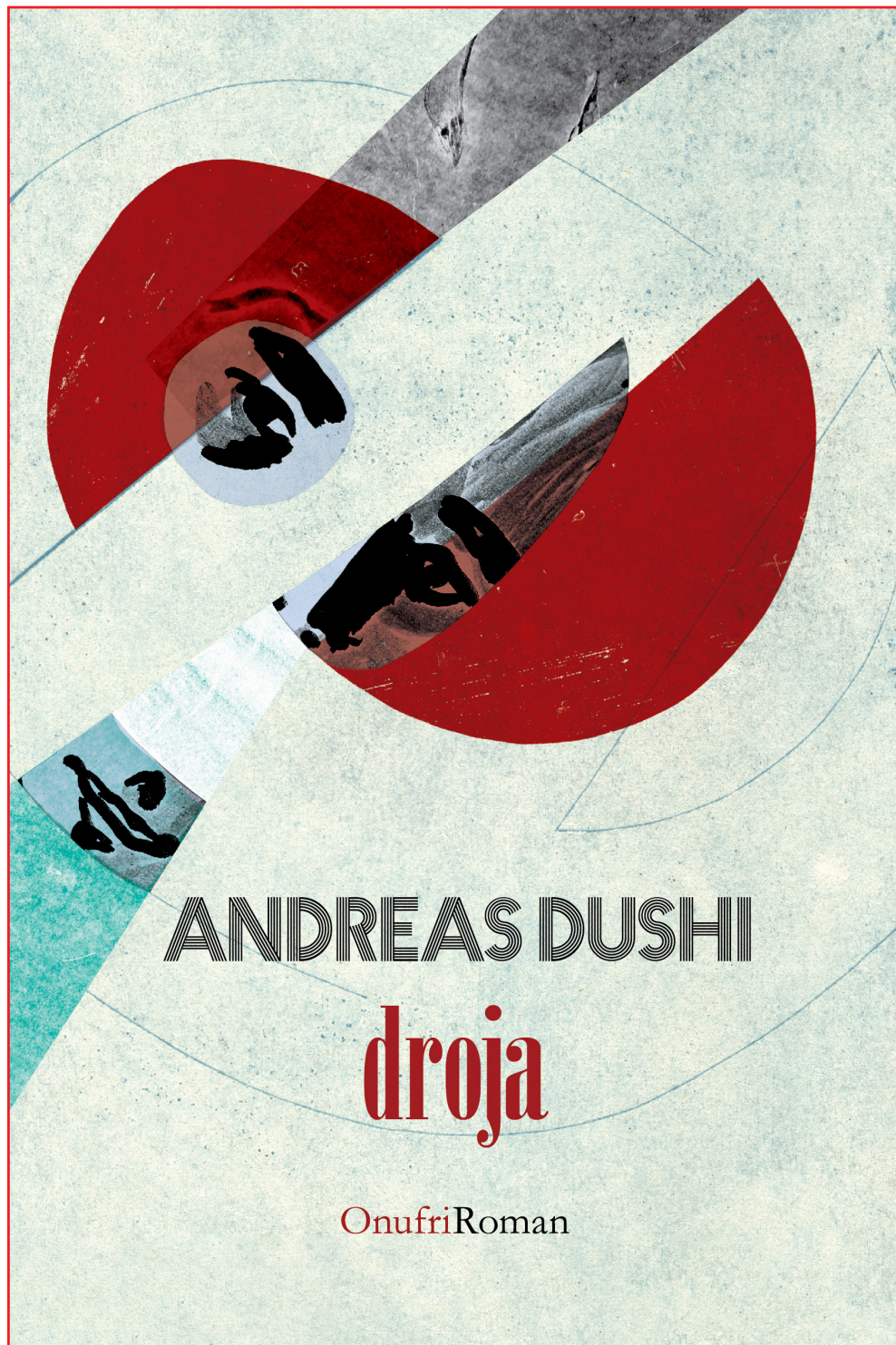
Kushti i të qenurit përkufizohet si marrje mbi vete e identitetit. Mund të thuhet se është roli në një lojë. Identiteti është forma auditive e qënies. Për të realizuar pohimin e qënies, Andreas Dushi përmirëson, me anë

të procesimit, identitetin. Ai vetë nuk mund të marrë mbi vete identitet të mjaftueshëm për ta ndërjer se ai ka një identitet. Dikush ka nevojë për një identitet që të luajë lojën, dikush për të tërhequr vëmendje, Por A. Dushi i shikon gjërat në ekuilibër. Identiteti për të është metodë e bërjes së diçkaje të njohur. Njerëzit që kërkojnë një dalje nga mungesa e identitetit mund të fiksohen në valenca të rreme. Në autotranscendencën e ekzistencës njerëzore, personazhi përpiqet për të përmëshur veten, madje për të tejkaluar interesat e veta vetjake dhe për t'u lidhur me diçka më të madhe se vetja. Personazhi i A. Dushit merr identitetin e asaj që i tërheq atij vëmendjen, sepse ai i ka dhuruar asaj vëmendjen e vet. Ai e ngjyros këtë me valencat estetike, pa kërkuar të bëjë efekt, madje u bën rezisencë të gjitha efekteve.

Po t'i referoheshim Frojdit, historia e njeriut është historia e shtypjes së tij. Kultura i vendos kushtëzime jo vetëm ekzistencës së tij në shoqëri por edhe ekzistencës së tij biologjike, e kjo s'ndodh vetëm në sektorët e ekzistencës njerëzore, por edhe në strukturën e instikteve. Romani “Droja” sundohet nga një sërë konceptesh psikoanalitike si: sublimimi, identifikimi, projektimi, shtypja, intronjektimi. Gjithsesi realiteti që u jep formë instikteve, nevojave dhe kënaqjes së tyre, është një botë historiko-sociale. Instikti bashkëjeton në mënyrë të natyrshme me formën e jetës. Ai vepron në mënyrë spontane dhe organike. Po të ishte i pajisur me ndërgjegje, ai do të na zbulonte sekretet e jetës. Në këtë vepër ai është “simpati”. Ky term duhet marrë në kuptimin e tij etimologjik: të ndjesh apo të vuash për t'u njehsuar me një qenie, për ta njohur atë së brendshmi. Instikti e njeh të gjallën duke u njehtësuar me të. Asnjë instikt nuk i tregon shkrimtarit se çfarë duhet të bëjë nën parimin e realitetit, me impulse dhe kompulsione, aspak i lumtur, tepër inteligjent, i artikuluar, por i kursyer me fjalë.

Brenda romanit ndërthuren disa dinamika. Dinamika e parë është shtytja drejt ekzistencës së vetvetes, ose dinamika e boshllëkut ekzistencial. Këtu e kemi individualitetin të shprehur plotësisht. “Unë, pa i hequr syzet e diellit, se nuk dua të duket që nuk kam qarë, sillem ashtu si duhet, por pa qenë vetja ose, më mirë, pa qenë brenda vetes, sikur prej diku larg po kontrolloj me një telekomandë gjithë veprimet e asaj qenieje që rastësisht jam unë.” (fq.142) “Si njeri jashtë vetes sillem shumë mirë, në përmëshje të të gjitha detyrave që më përkasin” (fq.158) Dinamika tjetër është shtytja drejt ekzistencës si aktivitet seksual, që manifestohet me gjendje mërzie dhe dëshira seksuale bëhet e pakontrollueshme. “I trishtuar, vetëm në shtëpi, marr këllëfin e një jastëku dhe e mbush me letra. Disa letra të tjera i bëj bashkë dhe u jap një formë sferë me pëllëmbë. Me letërngjitëse, e kap te këllëfi. I vizatoj një palë sy, gojën me cipat e mbuluar poshtë dhe një hundë të madhe. Ndësa te këllëfi bëj dy këmbë dhe dy duar hollake...”

Heroi lirik i romanit “Droja” është një personazh me energji të shumta libidike. I obsesuar vazhdimisht me seksin, që në moshën 13 vjeçare, ai zhvillon arsyen, mëson të vlerësojë realitetin, të shquajë të mirën nga e keqja, të vërtetën nga falsoja, të nevojshmen nga e dëmshmja. Këto dinamika ndërthuren më së miri si seri e rrathëve bashkëqendrorë, për të zbuluar dinamikën e vërtetë që është dinamika e kohës dhe idenitetit, afësia e individit për ta pranuar qenien, duke luajtur me dinamikën e vetvetes, duke pasur tërë dinamikat e tjera kundër vetes. Shkrimtari nuk proceson, vetëm përshkruan nën një frustrim ekzistencial, në një homeostazë, gjendje pa tension. Fantazia ka një rol të veçantë në dinamikën psikike të romanit. Imazhi mbetet i varrosur tek e pandërgjegjshmja, dhe imagjinata bëhet fantazi e pastër, lojë feminare, ëndërr me sy hapur.

Në romanin “Droja”, riorganizimi i kujtesës shoqërohet edhe me riorganizimin e përmbajtjes njohëse të fantazisë, me një konflikt intrapsikik mes Unit dhe Superunit. Fakti që kujtesa ka në psikanalizë një pozicion qendror si mënyrë vendimtare e njohjes, është më tepër se një zgjidhje terapeutike, që rrjedh nga vlera e së vërtetës që ajo mbart. “Isha përgatitur deri në detaje të flisja për fëmininë” (fq. 119) “Sa më tepër përpiqem, aq më e qartë bëhet se, brenda meje, kujtesa e ka ndarë pa asnjë proporcion, hapësirën që ka vendosur t’i kushtojë fëminisë dhe hapësirën për tërë pjesën tjetër.” (fq. 119) Kujtesa i përket asaj kohëzgjatjes së kulluar të Unit të thellë. Ndërsa mendimi onirik lëviz duke u u zbrapsur drejt materialit të papërpunuar të kujtesës.

Në këtë pikëpamje, autori bën një konceptim instrumental të trupit, marrëdhëniet ndërmjet shpirtit dhe trupit që Uni ka përjetuar gjatë kohëzgjatjes së tij fëminore. Gjithë detajet, të thirrura dhe të mbledhura nga thellësia e Unit, si tërësi e kujtesës aktuale dhe virtuale, përbëjnë kujtimin e kulluar që ndodhet në thellësitë e kujtesës dhe që përbën Unin e thellë identitar të këtij romani. Uni i thellë, liria e tij dhe vetëveprimi i lirë rrjedhin, si me thënë, nga një lloj rritjeje vegjetative shpirtërore. Tek Materia dhe Kujtesa veprimi shihet si të jetë rishpikur nga subjekti që nuk pushon, sipas rrethanave, të aktualizojë duke u nisur nga masa e kujtesës, kujtimet e nevojshme.

Në sytë e autorit, kjo vepër është një histori e legjitimuar, që zbërthen hollësisht disa realitete të veçanta. Këtu është pikërisht nyja e delegitimimit dhe kuptimi i kristianizmit. Përpara së gjithash të jesh i singertë me vetveten dhe të pranohet natyra absolute e individuale. Romani është shkruar me një sinqeritet tërësor, pasi ekzistojnë shumë paradokse të subjektivitetit. Nëpërmjet të shprehurit të tërthortë të vetvetes, autori është i aftë të provojë një simpati estetike, që i lejon të kapë unitetin e brendshëm të modelit. Nuk janë dy personazhe, por dy role narrative, që luhen nga i njëjti personazh.

Romani “Droja” shquan për rreptësinë e konvencioneve dhe për valencat estetike, që ngjallin një përjetim shqisor dhe emocional. Stili i romanit është në përgjithësi i thyer, shumë abstrakt, por herë-herë mjaft konkret, lirik por edhe dramatik, me një maturi të vetëpërmbajtur, që është karakteristike për këtë shkrimtar. Ai e vetëpërmban hovin e tij, pa treguar as më të voglën dobësi, ose tërhiqet drejt të shprehurit të tërthortë ose ironik. Ironia e lejon të mos gënjejë kur flet për diçka që është e pamundur për t’u thënë. Ai është i aftë t’i thotë gjërat më të thella me një imtësi të tejskajshme, me fjali të ngjeshura dhe të prera. Duket sikur autori kërcen aty-këtu në roman, por gjithçka paraqitet në progresin, ku çdo tekst ka veçantinë e tij të patjetërsueshme, i përfshirë në lojën e tërësisë, brenda kaleidoskopit të kujtesës. Semiotika i unifikon të gjitha tekstet me një metodologji të përpunuar estetike.

Jeta është një gjë e mjerueshme. Dhe shkrimtari Andreas Dushi, ka vendosur ta kalojë gjithë jetën duke menduar për këtë. Shumë i lidhur pas terapisë sociale, me një kaos brenda vetes, në romanet e tij si: “Droja”, “Marrja e gjakut” (Onufri 2018), “Pargu i barktisjes” (Albas, 2019), “Në besë të tatuazhit” tënd “(Onufri 2022), ai dashuron enigmën, kthesat e jashtëzakonshme, ambivalencën, disbalancën, paradoksin e ekzistencës njerëzore, me një interlud delirësie, në një ankth gati jungian. Duket se nuk preferon meditim, devocionet kristiane, moralin obsesional dhe dashurinë e dalldisur në strehët e tyre. Andreas Dushi është për estetikën e brutalitetit, të mbushur e ankth, dëshirë, zemërim dhe frikë, e cila tërheq pas një dhimbje të vazhdueshme. Ai buzëqesh dhe, me qetësi kthen kokën pas, nga fantazmagorikja e kësaj bote, e cila qëndron para tij, me aq indiferencë, sa dhe lojtari i shahut në fund të lojës. Duke parapëlqyer të zgjedhë mungesën e plotë të ekzistencës.

(Vijon nga faqja 3)

“botuar” në 12 pllaka të argjilës mbi 4000 vjet më parë), pastaj të shkruara në papirus e pergamena deri te botimi si libra (me Gytenbergun).

Ato krijime që shfaqen në Fb ose në forma të tjera, e kanë zbritur letërsinë në kumt të thjeshtë; tekstet shkruhen aty për aty dhe vihen në komunikim ende brumë! Me fjalë të tjera, atë ditë që shkruhen, atë ditë edhe vdesin, s’kanë jetë më të gjatë.

Arti i mirëfilltë ka natyrë tjetër dhe kërkon shumë dije, shumë përkushtim dhe flijim. Në qenësi vepra letrare është formë, është shumësi kumtesh poetike. A nuk e dëshmojnë këtë veprat që janë shkruar me mijëra vjet më parë “Epi i Gilgameshit” , “Vedat” indiane, “Iliada” dhe “Odiseja” e Homerin për të mos i përmendur veprat e tjera.

Është arti që ka bërë të mbijetojnë këto vepra nëpër kohë dhe arti i tyre do të kushtëzojë të mbijetojë edhe në të ardhmen.

Çfarë roli duhet të ketë kritika letrare sot? A mendoni se kritika bashkëkohore shqiptare arrin ta përcjellë dhe ta vlerësojë siç duhet letërsinë që po krijohet?

E kanë thënë shkrimtarë dhe studiues të shquar se kritika e mirëfilltë, teorikisht e lartësuar dhe e paanshme, është e rëndësishme dhe ndikon në rrjedhën e zhvillimit e të pasurimit të një letërsie.

Në disa periudha të zhvillimit të letërsisë sonë ka pasur një kritikë që jo vetëm i ka përcjellë veprat e botuara, por dhe ka ndikuar në disa ecuri dhe ngritjen e cilësisë së saj.

Sot, mjerisht, kritika letrare, përkatësisht studimi i letërsisë as nuk e bën detyrën e parë, as të dytën. Ne jemi shtet pa gazetë ditore ose javore ose mujore. Pak revista letrare (disa u thëncin revista!) dalin me numër të kufizuar kopjesh dhe u përkasin grupeve të caktuara dhe lexohen kryesisht nga ata që i botojnë punimet në to! S’kemi një revistë ku bashkëpunojnë shumica e shkrimtarëve tanë, siç ishte dikur revista “Jeta e re” ose “Fjala” ose “Nëntori”.

Librat që botohen me kritika letrare, me studime ose me interpretime depërtojnë pak tek lexuesit. Ato i përdorin kryesisht ata që merren me studimin e letërsisë ose ata që kanë nevojë për hartimin e ndonjë teme, kumtese ose punimi – si detyra shkollore ose universitare.

Këto, ndër të tjera, janë arsytet që format e tjera të kenë marrë “primatin” përballë letërsisë së mirëfilltë, artit të mirëfilltë të fjalës.

A besoni se një shkrimtar duhet të ketë një përgjegjësi shoqërore përtej krijimit të veprës (letërsi e angazhuar), apo letërsia duhet të mbetet kryesisht një hapësirë e lirisë krijuese? Sipas Borhesit një prej mëkateve të letërsisë moderne është se kjo letërsi është e vetëdijshme. “Nuk ma merr mendja se intelijenca ka të bëjë me punën e shkrimtarit”, shton ai. Çfarë mendoni ju?

Vetë fakti se shkrimtari merret me artin e fjalës, pra i harton veprat poetike që komunikojnë dhe bëjnë ndikim estetik në marrësin e shtresave e të moshave të ndryshme, puna e tij ka vlerë dhe rëndësi shoqërore. Në këtë rast rëndësia e tij është e dyfishtë: si subjekt shoqëror dhe si krijues, si shkrimtar, i cili ia afron tjetrit artin e tij, thesar i shpirtit dhe i botës së tij, që është i rëndësishëm edhe për tjetrin.

Shkrimtari i mirëfilltë gjithçka të jetës së vet ia kushton letërsisë. Atë e njeh më së miri, ia di vlerën dhe rëndësinë dhe përmes veprave letrare dhe artit të tyre e jep ndihmesën e tij më të madhe si pjesëtar i një shoqërie.

Ai mund të bëjë edhe punë të tjera shoqërore, po ato duhet t’i mësojë, t’u përshtatet e pastaj të japë ndihmesën e vet. Nëse një shkrimtar vendos të merret me një veprimtari tjetër shoqërore, fjala vjen, me politikë, domethënë vendos t’i mbajë dy shalqi në një dorë!

Pas një përvoje të gjatë krijuese dhe studimore, si ka ndryshuar koncepti juaj për një vepër të mirë letrare? Çfarë e bën një vepër të mbijetojë përtej kohës së saj?

Në rrjedhën jetësore njeriu ndryshon, siç ndryshojnë dhe një varg dukurish që lidhen me të e me botën e tij. Koncepti për artin e fjalës mund të pësojë ndryshime, veprat e krijuara sipas konceptit të një rryme letrare, fjala vjen, klasicizmi përballë romantizmit, ose letërsia e lashtë greke me letërsinë bashkëkohore, po arti është kryesori, e bukura që përftohet përmes tekstit dhe ndikon në shpirtin e marrësit, që përcaktojnë vlerën dhe jetën e çdo krijese letrare.

Shkrimtari ynë i shquar, Jeronim De Rada, vë në dukje se për ta kuptuar si duhet natyrën e artit të fjalës lypset përpjekje e përhershme nga se vepra letrare shpreh “*shkakun e brendshëm*” të dukurive dhe të gjërave. Së këndejmi, kur e kuptojmë në thellësi artin në përgjithësi, brenda tij dhe artin e fjalës, atëherë mësojmë se ai ka rëndësi të madhe për njeriun dhe jetën e tij. Kjo ngjet për shkak se arti është ngushtë i lidhur, siç u tha, me të bukurën. Viktor Hygoja thoshte: “Bukuria e gjithçkaje mbi tokë (edhe ajo e artit) qëndron në mundësinë e saj për t’u përsosur. Gjithçka ka dhuntinë e kësaj veçorie: të rritet, të shtohet [...] të përsoset”⁶, ndërsa De Rada thekson: “E bukura, kjo pjesë e ndritur shpirtërore, na është dhënë që ta mbështesim, ta zhvillojmë dhe ta bëjmë të japë fruta e lule [...] Kënde del se kultivimi i bukurisë paraqitet si kërkesa e domosdoshme, më e lartë se çdo vepër arti, dhe ka një peshë shumë të madhe për të mirën ose për të keqen në jetën e njeriut. Dhe një detyrë e tillë që vjen duke u rritur, është e lodhshme dhe e gjatë sa vetë jeta tokësore”⁷.

Që një vepër letrare të komunikojë dhe të mbijetojë nëpër kohë duhet të jetë sa më e veçantë, poetikisht sa më e pasur dhe me mundësi sa më të madhe të ndikimit estetik. Kjo në qenësi i jep veprës vlerën e kohëve të pambarim.

Letërsia u bë pjesë e pandashme e jetës dhe e veprimit tim

Tetëdhjetë vjetori i lindjes suaj shënon një arkiv punësh, veprash, përvojash e kujtimesh, titujsh e mirënjohjesh. Si ndiheni ju vetë?

Ndihem mirë, pas asnjë dyshim, mirë. Është një vepër që e kam krijuar në vijimësi, duke filluar nga viti 1964, kur botova poezi në revistat letrare “Pionieri” dhe “Jeta e

⁶ Shih Victor Hugo, *William Shakespeare*. Përktheu nga origjinali frëngjisht. Abdulla Rami& Emira Xhomaqi – Godo, Onufi, Tiranë 2022, f. 111.

⁷ Girolamo De Rada, *Principii di estetica*. (Estratti delle sue considerazioni su la Vita e i fini di essa). Napoli 1861, f. 46 - 47; Jeronim De Rada, *Parime të estetikës*. Përgatiti për botim prof. Alfred Uçi, Globus R., Tiranë 2003, f. 97 – 98.

re!”. Është një punë e mëvetësishme, pa iu përkulur askujt, pa ia mbajtur çantën askujt, pa i takuar asnjë grupi formal ose jo formal.

Jam i vetëdijshëm se është vepër e përvuajtur, po krejtësisht e imja, e dijes sime, e shpirtit tim, e mundit dhe e flijimit tim.

Mund të them se nga mosha njëzet vjeçare letërsia u bë pjesë e pa ndashme e jetës dhe e veprimit tim; ndërsa unë u përpoqa t’i jepja asaj më të veçantën e botës sime të brendshme, më të rëndësishmen, më cilësoren, pa e kursyer as kohën, as mundin e as dijen time të vjelë nga librat të shumtë gjatë gjithë jetës. Edhe sot leximin e kam pjesë të pandashme të frymëmarrjes. Nuk dëgjoj as lajme e as ballafaqime politike e të tjera. Kur lodhem i shikoi emisionet “Në botën e kafshëve”. Duke i parë ato e mësoj më mirë dhe jetën e njeriut.

Nëse do t’u drejtoheshit shkrimtarëve të rinj që sapo po e gjejnë zërin e tyre, çfarë do t’u këshillonit përballë rrethanave të botës së sotme?

Njerëzve nuk u pëlqejnë e nuk u duhen këshillat. Kur shkrimtari i madh rus, Çehovi, e takoi Ivan Bunin, edhe ai shkrimtar i ri rus (më 1933 Bunini e mori shpërblimin Nobel për letërsi), e pyeti: Me çka merreni ju koleg? Shkruaj proza të shkurtra. Mrekulli. A mund t’ju këshilloj një gjë? Po, i thotë Bunini. Kur të shkruani prozë duhet të jeni i ftohtë si akulli dhe të keni qetësi absolute.

Kjo ishte porosi e prozatorit të madh rus, Çehovit.

Për krijuesit tanë të rinj do të thosha: lexoni, lexoni e lexoni vepra të mëdha letrare poetike. Nga leximi mësoni atë që nuk e dini dhe atë që është e qenësishme dhe do t’ju shërbejë për hartimin e veprave që do t’i hartoni. Arti do(n) dije, përkushtim dhe flijim të madh e të vijueshëm. Arti i madh përftohet nga dija e madhe, nga përkushtimi i madh dhe nga flijimi i vijueshëm. Çdo tekst letrar duhet të përpunohet me përkushtimin e me durimin më të madh, ndonjëherë të pafund. Po sjell këtu mendimin e Çehovit , ndër prozatorët më të shquar në rrafshin botëror, për rëndësinë e Tolstojt si shkrimtar, vepra e të cilit veçohet për vlera të jashtëzakonshme poetike: “Kam frikë nga vdekja e Tolstojt. Nëse do të vdesë, në jetën time do të krijohet një boshllëk i madh. Së dyti, kur në botën e letrave ekziston një Tolstoj, atëherë bëhet e lehtë dhe e pëlqyeshme të jesh njeri i letrave. Dhe megjithëse mendon se nuk ke bërë asgjë dhe se vazhdon të mos bësh gjë, kjo nuk është aspak e tmerrshme, sepse është Tolstoj. Ai krijon për të gjithë”.

Më tmerron veprimi i disa shkrimtarëve tanë që nuk i kthehen tekstit të tyre, po e vënë në komunikim të menjëhershëm, e botojnë në variantin e parë, pa e lodhur kryet se fjalitë dhe të shprehurit u dalin si drithi i vënë në thes! Veprat e tilla vdesin pikërisht në kohën kur lindin.

Prishtinë, shtator 2026 (Marrë nga Revista AGMIA)

Analogji midis poezisë së Naim Frashërit dhe asaj të Walt Whitman-it

Përse u desh që të lindnim ? Dhe kush jemi ne ? Dhe cila është toka jonë, terra nostra ? Do të kuptosh pakogjë, në qoftë se kënaqesh të hulumtosh enigmën e identitetit me ndihmën e një kujtese vetëm e vetëm brendashikuese (introspektive) ; për të kuptuar, duhet të krahasosh thoshte Broch-u, duhet që identiteti t'i nënshtrohet provës së ballafaqimeve.
Milan Kundera, Le Rideau

Historianët e letërsisë shqiptare, studiuesit, kritikët letrarë, madje edhe shkrimtarët që kanë hedhur dritë mbi veprën e Naim Frashërit dhe e kanë vlerësuar atë si personalitetin qendror të letërsisë e të kulturës sonë në shekullin XIX kanë qenë të shumtë. Midis botimeve të tyre, spikat vepra monumentale « Porosia e madhe » e historianit të letërsisë, e kritikut letrar, e estetit dhe e shkrimtarit Rexhep Qosja. Ndryshe nga studiuesit e mëparshëm, në esenë time, unë do t'i qasem poezisë së romantikut tonë të madh në mënyrë oblike, duke e krahasuar atë me poezinë e Walt Whitman-it, të cilin nobelisti Octavio Paz-i, në veprën e tij « L'arc et la lyre », e ka quajtur « Poeti i Amerikës ». (referenca XXI, faqe 392)

Naim Frashëri (1846-1900) dhe Walt Whitman-i (1819-1892) rrojtën dhe krijuan në të njëjtin shekull, në kohën e ngritjes dhe të afirmimit të kombeve të tyre. Naim Frashëri qe përfaqësuesi më i shquar i letërsisë së Rilindjes Kombëtare

shqiptare. Në veprën e tij që titullohet « Amercan Renaissance : Art and Expression in the age of Emerson and Whitman », të botuar më 1941, profesori i historisë dhe i letërsisë në Havard F. O. Matthiesen-i e vlerëson Walt Whitman-in si një nga pesë autorët madhorë të kësaj periudhe të artë. (XXII, 57)

Të dy këta poetë i përkasin lëvizjes kulturore dhe artistike të romantizmit.

Sigurisht arsyet e sapopërmendura do të ishin të pamjaftueshme për ta përqasur poezinë e Naim Frashërit me atë të Walt Whitman-it, po të mos ekzistonin ngjashmëri të shumta midis veprave të tyre, të cilat më kanë rënë në sy gjatë leximeve të mia. Për t'u bërë parapritë kritizerëve, të cilëve kjo përjasje mund t'u duket e pavend, e sforcuar apo pretencioze, jam i detyruar të përsërit aksiomën e njohur: « Ekzistojnë familje shkrimtarësh; megjithatë këto familje nuk i bashkojnë as gjaku as gjeografia, por shijet, parapëlqimet, obsesionet=mendimet e ngulëta (apo= të pashqitshme). » (XXIII, 20)

Siç e kam vënë në dukje në ndonjë shkrim të mëparshëm të kësaj natyre, analogjitë letrare ndahen në dy kategori të mëdha : në analogji gjenetike, ku përfshihen ato ngjashmëri, të cilat, sipas Gérard Genette-it, janë përfutur nga ndikimi i një veprë A mbi një vepër B (XXIV, 13) dhe në analogji tipologjike, të cilat përjashtojnë çdo ndikim të drejtpërdrejtë të një veprë mbi një tjetër. Ato kanë lidhje vetëm me stadin e zhvillimit të shoqërisë njerëzore, të kulturës dhe të letërsisë si pjesë e saj, me natyrën e veprave letrare, me temperamentin, me kulturën dhe me talentin e autorëve të përqasur.

Jam plotësisht i bindur se në rastin e ngjashmërive që vihen re midis poezisë së Naim Frashërit dhe të asaj të Walt Whitman-it, të cilat do të shqyrtohen në vijim të kësaj eseje, bëhet fjalë vetëm për analogji tipologjike. Nuk ka asnjë gjasë që

Në 180-vjetorin e lindjes së poetit tonë kombëtar Naim Frashëri

POETI SI PROFET I KOMBIT TË VET

Nga Anton Pappleka
 (Fragment)

autori ynë, ndonëse ka qenë disa vjet më i ri në moshë, ta ketë lexuar veprën e poetit amerikan apo të ketë pasur dijeni për ekzistencën e saj. Dihet se edhe në Europën Perëndimore ajo është bërë e njohur me vonesë.

Edhe analogjitë tipologjike do të ndahen në dy grupe të veçanta : në ngjashmëri konceptuale dhe tematike që kanë të bëjnë me brendinë, dhe në ngjashmëri stilistike, të cilat vihen re në rrafshin e formës.

POETI SI PROFET I KOMBIT TË VET

Në përvjetorin e njëzetepestë të vdekjes së Naim Frashërit, Safet Butka do të shkruante : « ...ky burim lumtësie qiellore s'e ka mëmën vetëm në ndjenjat poetike e patriotike, por edhe në disa thesarë të tjerë q'i japin Naimit titujtë : Atë, Mjeshtër, filosof, Pedagog, Profët, reformator etj » (XXV, 5) Poetin tonë kombëtar e ka cilësuar si profet edhe historiani i letërsisë shqipe, Dhimitër S. Shuteriqi : « Fjalët e qiririt », frymëziminin, frymëzimin për Shqipërinë dhe përgjithësisht për njeriun, e paraqisnin prej burimi hyjnor, duke ngritur kështu Naimin në rangun e një profeti të lëvizjes kombëtare... » (XXVI 324)

Meqenëse Naim Frashëri u bë zëdhënës i dëshirave më të fshehta dhe i synimeve më largpamëse të kombit të vet, shpeshherë poezia e tij ka tone profetike. Duke iu drejtuar manushaqes së stërkequr nga dimri i rëndë, të kapluar nga ferrat dhe barishtet e këqija (Shqipërisë që lëngonte në robërinë turke), ai thotë :

*Po mos u tremb, bëhu trime
 Edhe ki durim e shpresë,
 E pa silll Zotit besë
 Dhe kësaj fjalësë sime. (XXVII, 16)*

Në poemën « Shpreh », ligjërimi simbolik i lirikës „Shkëndij“ e diellit ndaj manushaqes“ i lë vendin ligjërimit të drejtpërdrejtë :

*Për Shqipërinë
 ditët e mira
 paskëtaj vinë,
 Lum kush të rrojë,
 ta shohë zonjë ! XXVII, 8)*

Megjithëse Shqipëria dhe populli shqiptar ishin katandisur në një gjendje të vajtueshme, poeti ynë kombëtar ishte i bindur se përpjekjet e rilindësve dhe të gjithë atyre që punonin për ta ndryshuar fatin e atdheut të vet nuk do të shkonin kot:

*Nukë më ngjan, e s'e besonj, kam te Zoti
 shumë shpresë,
 Shqipëria këtej tutje kshu po nukë do të mbesë. (B B)*

Në poemën „Gjuha jonë“, ai thotë se këto ndryshime që do të arriheshin si në rrafshin e kulturës ashtu edhe atë të politikës, ishin të pashmangshme:

*Si lum kush zë të mbjellë,
 lum kush vë këtë pemë,
 se kjo ka për të pjellë,
 s'mbulohetë me rremë! (XXVII, f3)*

Synimi madhor i asaj kohe ishte çlirimi i Shqipërisë nga robëria turke, mëvetësia e saj dhe krijimi i shtetit shqipatar. Për t'ia arritur këtij synimi, do të përdroreshin të gjitha mjetet, duke përfshirë edhe luftën e armatosur, ashtu siç kishin vepruar edhe popujt e tjerë ballkanikë :

*Se prap'atdheu, ky vendi yt, Shqipëria jot'
 e lirë,
 Do të çlirohet një dit', me hir, me të pahirë.
 (Dëshirë :Ku?)*

Ëndrra është e pranishme në poezinë naimiane është edhe ëndrra, siç e dëshmon titulli i përmbledhjes me lirika « Tehajylat » (Ëndërrime). Në krijimtarinë e romantikut tonë, profecia dhe ëndrra janë të pashkëputura nga ardhmëria, me të cilën krijojnë një trini poetike: « Përmes veprës së Naimit ekzaltohet e kaluara ose ëndërrohet për të ardhmen... » (XXXIV, 352) I këtij mendimi është edhe Rexhep Qosja : « ... kurse në vjershën *Shpreh*, të shkruar në pesërrokësh, ai fut një motiv të ri në poezinë e tij atdhetare : fut motivin e besimit në ardhmërinë e pavarur të vendit të vet, në ardhmërinë e dritës e të lirisë që, thotë, nuk është larg. » (X, 193-194)

Në përmbledhjen “Ëndërrime”, ai i uron atdheut një ardhmëri të begatë e të ndritur:

*I begatë- i lulëzuar qoftë ai
 Një të ardhme pastë plot me lumturi!”
 (XXXVIII, 132)*

Në poezinë e Walt Whitman-it hasen më se një herë fjalët: « profet, profetizoj, profeci », siç ndodh në poemën « Lutja e Kristof Kolombit » :

*A mos vallë brenda meje tashti flet një
 profet, a mos vallë po flas përçart ? » (XXVII, 513)*

Në poemën « Këngë për veten time » bardit amerikan thotë :

« Ç’është e ndyrë largohet prej klithmës sime profetike...” (XXIX, 246)

Në një poemë tjetër, vihen krah për krah profetët dhe poetët :

*Profetët dhe poetët më kanë parathënë
 me anë të poemave profeci ekstatike...
 (XXVIII, 543)*

Ashtu si sivëllezëritë e tij romantikë, autori i kryeveprës “Fije bari” beson se me profecinë e tij, poeti i nxit popujt e robëruar që të luftojnë për të fituar lirinë ose për ta mbrojtur atë nga armiqtë që e rrezikojnë: « I mbrojtur me një idealizëm të ndikuar nga trashëndentalizmi i Emerson-it, ai (Walt Whitman-i, A. P.) beson te pushteti që ka poeti për t'u prirë popujve drejt lirisë. » (XXII, 62)

« ...Botë, je te nomme (=unë të thërras në emër, botë, unë të profetizoj, çfarë mund të bëj tjetër... » (XXVIII, 561)

Qëndrimi që shpreh Whitman-i në vargun e sapocituar, i shkon për shtat edhe Naim Frashërit, i cili, për shkak të mjedisit ku rronte, por edhe të shëndetit të brishtë nuk mund të rrëmbente armët për ta çliruar Shqipërinë nga robëria disashekullore, por vetëm mund të nxiste, të frymëzonte të tjerët për ta bërë një gjë të tillë, duke profetizuar për atdheun dhe për kombin e tij një ardhmëri më të dinjitoze. Kjo gjë të kujton përcaktimin e poetit gjerman Friedrich von Hardenberg-Novalis-it, i cili thoshte : « Poeti nuk e bën dot diçka, por ai ndikon që ajo gjë të bëhet. » (XXI, 773)

Ehe në krijimtarinë e Walt Whitman-it, profecia lidhet ngushtë me ëndrrën, me përfytyrimin që ata kishte për ardhmërinë e kombit të vet. Në esenë « *Whitman-i, poet i Amerikës*”, bëhet ky përcaktim : « Në kundërshtim me disa interpretime të kohëve të fundit, mund të thuhet se, në veprat e tij (të Whitman-it, A. P.), ëndrra poetike dhe ëndrra historike janë një. » (XXI, 892)

Situatat historike që ekzistonin në Shqipërinë dhe në Amerikën e shekullit XIX, kanë qenë të ngjashme në disa drejtime : të dyja këto kombe ishin në ngjizje e sipër, në udhën e emancipimit, të vetëdijësimit dhe të afirmimit të tyre. Ardhmëria e tyre ishte ende një ëndërr, siç e pohon autori i esesë së mësipërme : « Poezia e Whitman-it është një ëndërr profetike, por ajo është një ëndërr në një ëndërr tjetër, një profeci në një tjetër, shumë më të gjerë, që e ushqen atë. Amerika e ëndërron vetveten në poezinë e Whitman-it, sepse ajo është një ëndërr. » (XXI, 892)

Më tej, autori i esesë thekson se poezia e bardit amerikan ishte realiste, sepse ëndrra e tij ishte ëndërr e vetë realitetit, substanca e vetme e të cilit ishte ta shpikte vetveten, ta ëndërronte vetveten pareshtur. Për të mbështetur një interpretim të tillë, autori i esesë i referohet përsëri romantikut të madh gjerman, Novalis-it, i cili kishte thënë : « Kur ne shohim në ëndërr se po ëndërrojmë, kjo do të thotë se zgjimi është afër. » (XXI, 895)

Whitman-I deklaroi :

«Në një ëndërr ëndërrova një qytet të papushtueshëm nga pjesa tjetër e botës » (XXVIII, 177)

Për të vënë në dukje karakterin profetik të poezisë së Whitman-it, studiuesi Michel Barrucand-i thotë: « Përmbledhje e vetme në jetën e krijuesit të saj, *Leaves of Grass* është një libër vizionar. » (XXX, 41) Jam i bindur se ky përcaktim I shkon për shtat edhe poezisë e Naim Frashërit, i cili ëndërronte Shqipërinë e së ardhmes. Vegimet, shestimet, parashikimet e tij ishin një program historik që duhej të vihej në jetë. Një bindje të tillë, ma përforcon edhe interpretimi që I bëhet poezisë së bardit amerikan : « Asnjëherë, Whitman-i nuk ka qenë i vetëdijshëm se po ëndërronte, ai ka besuar gjithmonë se ishte një poet realist. Dhe ai ishte vetëm deri në atë shkallë, kur realiteti që ai celebronte nuk ishte më një e dhënë, por ishte një e përshkuar tejteje nga koha e ardhshme..“Amerika e ëndërron veten në poezinë e Whitman-it, sepse ajo është një ëndërr : një krijim i kulluar. » (XXI, 895)

Sipas studiuesit Pierre Lagayette, Whitman-i i nxiste bashkëkombasit e tij ta shndërronin Amerikën ideale në një realitet historik, duke e ndërtuar atë në vitet që vijnë: « ...dhe Whitman-i (nous entraîne= na shpie A. P.) drejt një Amerike ideale, encore à construire= që duhet të ndërtohet. » (XXXI, 33)

Whitman-i pohon se ëndrrat e tij nuk i përkasin vetëm atij, por në to mishërohen vizionet dhe aspiratat e shumë njerëzve të tjerë, pra, ato kanë karakter kolektiv :

*Dhe në ëndrrat e mia unë ëndërroj ëndrrat e ëndërrimtarëve të tjerë,
Sepse unë bëhem të tjerët që ëndërrojnë.* (XXVIII, 518)

Trinia profeci-ëndërr-ardhmëri ndeshet shpesh në poezinë e Whitman-it :

Duke qenë unë vetë veç lidhje, këngëtari i një të ardhmeje premtuese (359)

Te poema: « *Ti, nëna jonë para barazisë së fëmijëve të tu* », të botuar më 1872, Whitman-i I drejtohet Amerikës me këto fjalë :

*Do të doja të këndoja një këngë të saktë para se të iki, të posaçme që ketë lidhje
Një këngë të veçantë që ka të bëjë me ty, me ardhmërinë tënde [...]*

Do të doja të tregoja qysh më parë Bashkimin tënd të vërtetë, të tregoja rrugët për ta kryer atë. [...]

Dhe unë kam besim tek ju, ditë të ardhmërisë. » (XXVIII, 414)

« Unë i dërgoj ngjyrat e të tashmes në qiell, parathem një ardhmëri sublime dhe të hareshme të Shteteve tona... » (XXVIII, 44)

« Po, unë do ta bëj këtë kontinent të pavdirë,
Do ta bëj racën me të shkëlqyer, mbi të cilën ka ndritur dielli... » (XXVIII, 161)

Poemat e Naim Frashërit dhe të Walt Whitman-it që flasin për ardhmërinë, të kujtojnë deklaratën që do të bënte Guillaume Apollinaire-i pak vjet pas vdekjes së protagonistëve të kësaj eseje : « Poetët duan ta zbutin profecinë, këtë pelë të zjarrtë që askush nuk e ka bërë zap ndonjëherë. » (XXXII, 108)

1.INGJASHMËRI NË RRAFSHIN E BRENDISË

1.Elemente botëkuptimore POEZIA DHE FILOZOFIA

Ngjashmëritë midis krijimtarisë së Naim Frashërit dhe asaj të Walt Whitman-it kanë të bëjnë me mënyrën sesi ata e kuptojnë botën dhe jetën njerëzore. Shpalosja e botëkuptimeve të tyre është e domosdoshme për arsye se këta të dy autorë janë poetë filozofë. Dihet se qysh në fillimet e kulturës njerëzore, poezia dhe filozofia kanë qenë të lidhura ngushtë me njëra-tjetrën. Kështu ka ndodhur me filozofët parasokratikë, të cilët kanë përdorur një ligjim poetik dhe veprat e tyre i kanë shkruar në vargje. Libri « Tao-te-king » : Rruga dhe virtyti i saj, i cili ka për autor filozofin kinez dhe themeluesin e taoizmit Lao-tseu, (570-490 para Krishtit) është shkruar në vargje. Kjo dukuri haset edhe në nënkontinentin indian: « Po shtoj se në Indi, pothuaj të gjithë filozofët e rëndësishëm kanë qenë poetë. » (XXI, 593) Në Persi, një filozof i famshëm si Omar Khayami pikëpamjet e tij filozofike i ka shprehur në vargjet e përmbledhjes së tij «Rubayat » .

Kjo traditë e lashtë, e përhapur në hapësira gjeografike dhe kulturore të ndryshme, në kohën e re ka vazhduar me lëvrimin e lirikës filozofike, e cila është quajtur edhe lirikë refleksive apo përsiatëse. Në analizën që i bën simbiozës midis poezisë dhe filozofisë, O. Paz-i i krahason ato me enët komunikuese : « A është nevoja t’ua kujtoj se për mua poezia dhe mendimi formojnë një sistem të padukshëm – por sa real – enësh komunikuese .» (XXI, 275) Nga ana e tij, filozofi bashkëkohor Emile Cioran është i mendimit se poezia ka përparësi mbi filozofinë, ngaqë ajo mund të ndikojë më fuqishëm te njeriu : « Në raport me

filozofinë, poezia ka më shumë intensitet, dhimbje dhe vetmi. » (XXXIII, 132)

Sipas studiuesve, poezia filozofike paraqitet në dy forma :

a) në qoftë se sistemi nuk është i organizuar, bëhet fjalë për poezi gnomike ; poeti kufizohet me maksima, me krijime të shkurtra didaktike. Ky zhanër ka qenë shumë i zhvilluar në lashtësi, sidomos në kohën e filozofëve të parë jonianë dhe te disa poetë si Soloni, Teognidi, Fosilidi. (XXXII, 100) Këtë lloj poezie e ka lëvruar edhe Naim Frashëri në krijimet e përfshira në ndonjë përmbledhje si : « Fjalëtë e të urtët ».

Edhe vetëm filli të jesh, mos del udhës së njerëzisë.

Je bashkë me shpirtin t’ent, je përpara Perëndisë! (XXV, f 20)

b)Në qoftë se sistemi është i organizuar, bëhet fjalë për poezinë e madhe filozofike sintetike, siç është ajo e poetit latin Lukreci (De natura rerum, shek. I para Krishtit. (XXXII, 101)

Naim Frashëri është poeti shqiptar, në krijimtarinë e të cilit zë një vend më të madh mendimi, dija, elementi njohës (gnoseologjik). Përveç prirjes së tij të veçantë, kjo gjë mund të shpjegohet edhe me ndikimin që kanë pasur tek ai poetët sufi të Persisë. Pasi e ka quajtur « poet filozof » (IX, 325) historiani i letërsisë Dhimitër S. Shuteriqi ka saktësuar : « Pa dyshim, pikëpamjet filozofike të Naimit janë nga më të përparuarat e Rilindjes sonë dhe e tregojnë poetin si një nga mendimtarët më të shquar në historinë e popullit shqiptar. » XXXIV, 301)

Me një vlerësim të tillë bashkohet edhe akademiku Rexhep Qosja: « Kështu, Naim Frashëri mbetet poeti i parë shqiptar, që i kushton kujdes të veçantë poezisë filozofike, për ç’shkak mund të çmohet

themelues i saj në letërsinë shqipe. » (X, 218-219) Ky studiues shton se Naim Frashëri mund të quhet « poeti filozof më i rëndësishëm në letërsinë shqipe deri sot. » (X, 220)

Në poemën « Perëndija », Naimi thotë :

*Qeshë diell, ishnja hënë,
U bësh’ uj’ e baltë e erë,
yll e zok e dash kam qenë,
Pa dhe njeri shumë herë.* (VIII, 423,

Është krejtësisht e qartë se në vargjet e mësirërme reflektohet ideja e filozofit parasokratik Empedoklit : «117. Sepse gjatë kësaj kohe, kam qenë djalë dhe vajzë, pemë dhe zog, dhe peshk memec në det. » (XXXV, 134)

Duke folur për poezinë e Jean de Meung-it, studiuesit francezë thonë se ajo ka karakter filozofik kur paraqet forcën e plleshmërisë së natyrës“: (XXXII, 106) Një dukuri e tillë ndeshet edhe në poemën ikonike *Bagëti e bujqësia* të Naim Frashërit:

Mundohetë punëtori, po në zemërzë të qetë

Sa gaz të madh ndjen, kur njëra, që hodh, i pjell dymbëdhjetë !

Kur e sheh kallin' e plotë të kërrusurë nga barra,

dhe parajsën e vërtetë të shfaqurë nëpër ara... (IV, 77)

Poezia filozofike ka lidhje të ngushtë me zbulimet shkencore të cilat ndikojnë në botëkuptimin e qenies njerëzore: “ Poezia është një lloj vet<di>j<simi për shkencën dhe filozofinë; ajo nuk është paraqitje e zbulimeve shkencore dhe filozofike të një kohe, por kumbimi i këtyre zbulimeve në ndërgjegjet e njerëzve.“ (XXXII, 105)

Në lirikën filozofike „E vërteta“ Naimi thotë:

*Këto që na i sheh syri,
A na i tregon tejqyri,
Yj e hënëra e diej,
që lëçijn nëpër qiej,
ndaj gjithësisë një çikë
janë, si në det një pikë!
Gjithësisë krye e fund
Nuk’ i gjendet kurrë gjëkund!
Gjë s’ humbet, as pakësohet,
Edhe sërish nukë shtohet... (IV, 61-62)*

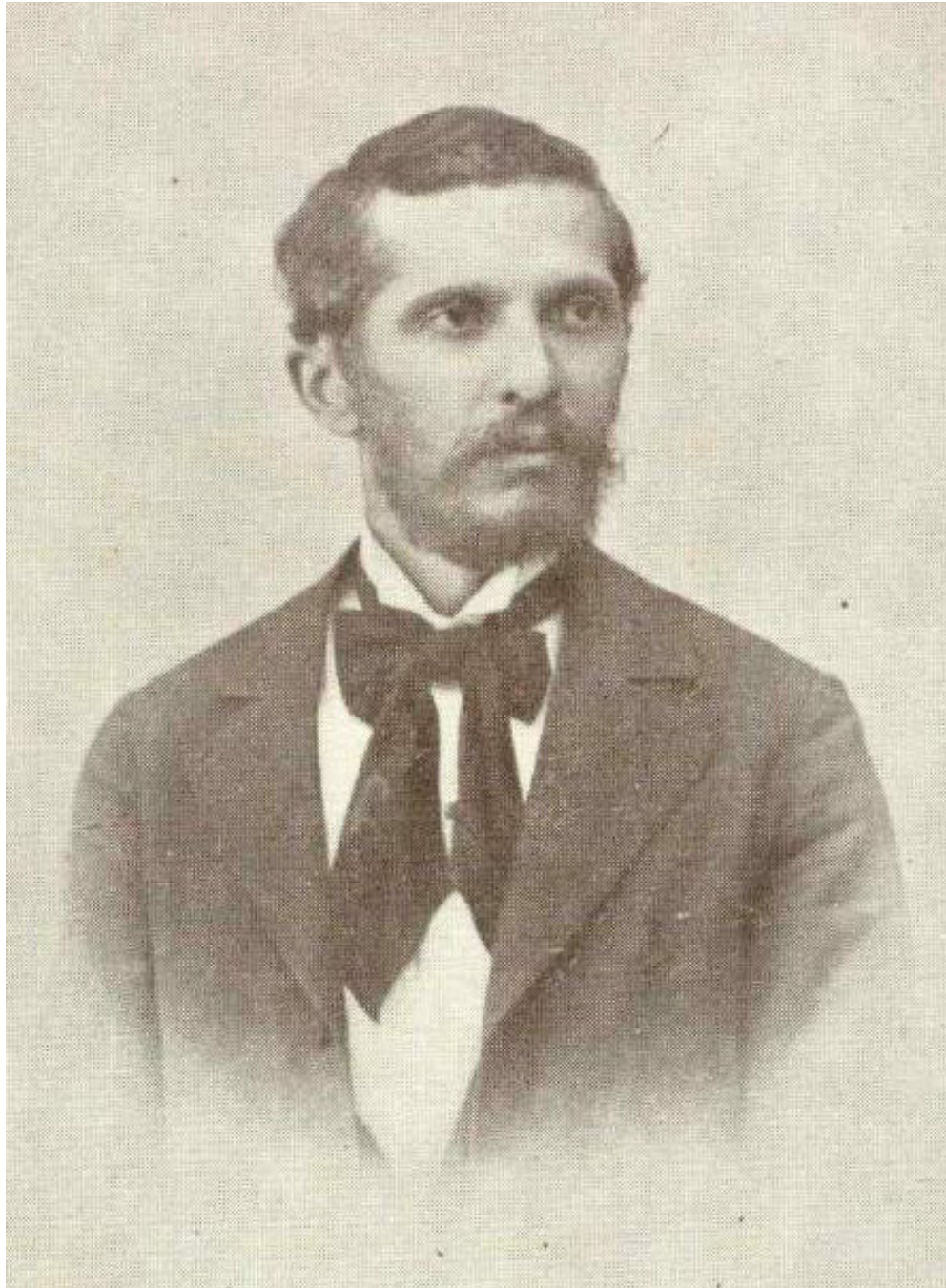
Studiuesit e krijimtarisë së Whitman-it, kanë vënë në dukje karakterin filozofik të poezisë së tij : « Kështu vepra e Whitman-it, tejet romantike, në revoltën e saj dhe në fuqinë e ligjërimin të saj filozofik, ndërton tekste të reja të shenjta, një « bibël » të re letrare, simbolike, për ta përdorur shkrimtarët e ardhshëm që të gjithë do të ndikohen nga kjo buenë (déluge) bukurie jete dhe fatbardhësie që përmbajnë këto fije bari, një botë e përvujtë , të cilën poeti na zbulon për të na bërë të zhytemi te forcat kozmike të gjithësisë së pafundme ». (XXX, 43)

Në poemat e Whitman-it, flitet në mënyrë të shkoqitur për lidhjen midis poezisë dhe mendimit :

Ndërkaq si një rreth procesioni rrotullohen mendimet, ah, mendimet e mia të dhembshura e të mrekuallueshme,

Mendime për të vdekurit, për të gjallët, për njerëzit e dashur të kohës së shkuar, të shtëpisë sime, për miqtë fare larg... (XXVIII, 31)

Jam i bindur se bukuria madhështore e gjithësisë fshihet në atomin më të imët të gjithësisë... (XXVIII, 547)

Titulli i një vepre letrare është dhe kontakti i parë i lexuesit me të. Zgjedhja e titullit është përvojë autoriale që buron nga ide të ndryshme. Disa autorë e përfshijnë pak a shumë mesazhin e veprës që në titull, disa të tjerë mundohen t'a lënë atë të hapur për aludime se ç'mund të ndodhë brenda saj. Titulli shërben edhe si një lloj çelësi që do të hapë dyert për një ose disa linja interpertimi. Me të drejtë, studiuesi Hamiti pohon se: *“Titulli i veprës, qoftë i dhënë si perifrază, si metaforë apo si një emër, gjithmonë përmban esencën e veprës letrare”*.¹ Në poezinë moderne, veçanërisht në atë hermetike, titulli përbën një hapësirë të koduar semantike, teksa ndërthuren dhe artikulojnë tensionet e shumëfishta kuptimore. Në një nga reflektimet e tij mbi poezinë, Zorba shpreh: *“Poezia të jep disa shenja dhe ti merr prej tyre cilën të duash. Ky qëndrim ndaj poezisë hermetike mbështetet edhe nga e bija, Luçia, e cila thekson se: «Poezia hermetike ofron mundësinë që t'i japësh një definicion në përputhje me gjendjen shpirtërore të lexuesit, duke e bërë përcaktimin e saj të varur nga përjetimi individual dhe subjektiv”*.² Kjo qasje nënkupton se poezia hermetike nuk i nënshtrohet një interpretimi të vetëm dhe përfundimtar, por mbetet një formë e hapur letrare, që pasqyron emocionalisht e ndjeshmërisht botën e brendshme të çdo lexuesi. Kjo karakteristikë e bën poezinë hermetike, një mjet reflektimi personal që tejkalon kuptimin e zakonshëm të tekstit. Ky formulim është pohim i qartë i poetikës hermetike, ku teksti është një strukturë e hapur,³ e cila nuk ofron një lexim të vetëm, por nxit një marrëdhënie dinamike me lexuesin. Umberto Eco në librin e tij *“Vepra e hapur”* argumenton se vepra e artit, është polisemantike. *Shumësia e kuptimeve në tekste vjen nga vet karakteri polisemantik i fjalës dhe gjuhës si të tillë*. Eko nënvizon, se vepra letrare *“është një mesazh qenësisht ambiguid, një pluralitet kuptimesh që bashkëjetojnë në një shenjë të vetme”*.⁴ Gjithashtu ai shprehet se: *kemi të bëjmë me një vepër në lëvizje, që nuk jeton për veten, por për ne. Po kush jemi ne? Ne jemi një grumbull individualitetesh që bashkohen krejt rastësisht në një pikë: tek gjuha. Gjuha, jo në kuptimin nacional, pra jo thjesht gjuha shqipe, por gjuha si kod i shprehjes universale, si grumbull shenjash e të shënuarish*.⁵ Në këtë kuptim, ne mund të gjejmë në ligjërimin poetik të Zorbës thjesht përvojën tonë mbi fjalën, dhe në këtë pikë teksti i tij bëhet tekst i hapur. Pra, koncepti i *“tekstit të hapur”* nënkupton vendosjen e kuptimeve te reja, plotësuese, që vijnë gjatë procesit të receptimit të tij nga lexuesi i kohës, duke mundësuar kështu largimin nga kodifikimet dhe kuptimet skolastike e të ngurta.

Në dorëshkrimet e Zef Zorbës është e mundur të gjurmohet procesi gradual i transformimit të titullit të kësaj lënde poetike. Ky proces paraqitet në tri faza të dallueshme, të cilat dëshmojnë jo vetëm përpunimin estetik të autorit, por edhe afrimin e tij të vazhdueshëm drejt normës letrare. Titulli evoluon nga:

Gazi që nuk doli përtej buzëve: rasti i Zef Zorbës

Nga Eduart Bardhi

Buzë t'ngrike në gaz → Buzë të ngrime ngaz → Buzë të ngrira në gaz.

Ky evolucion pasqyron lëvizjen nga një gegërishte më e forte, e shënuar nga elizionet fonetike (*t'ngrike, ngaz*) dhe mbaresat dialektore - drejt një forme më të standardizuar që respekton morfologjinë e shqipes së njësuar. Ndryshimi i trajtave mbiemërore (*“ngrike” → “ngrira”*) dhe zëvendësimi i formave të shkurtuara me parafjalët e plota (*“ngaz” → “në gaz”*) shënon kalimin përfundimtar në fazën ku titulli merr formën e tij finale brenda normës së shqipes standard.

Pak referenca lokale dhe sociale janë të disponueshme për të dekoduar poezinë e Zorbës. Vetë rryma hermetike krijon mundësinë e një game të gjerë interpretimesh, ku, në mënyrë të veçantë, motivi i *“buzëve të ngrira në gaz”* hap një fushë të pasur kuptimore. Një nga interpretimet më të afërta dhe më bindëse është se e gjithë jeta e Zorbës përmbledhet në një gaz të ngrirë në buzët e poetit. Ky titull përmban një nga figurat më të mprehta të ironisë tragjike. Këtu kemi të bëjmë me një antonimi të brendshme, ku buzëqeshja simboli i një lumturie të rreme në

kontekstin socialist bashkëjeton me pezmin, ndjenjën e trishtimit dhe dhimbjes. Në kushtet e diktaturës, fytyra e njeriut është e detyruar të mos shprehë vuajtje: buzëqeshja imponohet, ndërsa pezmini ndalohet. Megjithatë, fytyra njerëzore ruan të dyja gjendjet, duke funksionuar si një maskë që nuk i është dorëzuar përfundimisht ngërdheshjes. Studiuesi Sabri Hamiti ka vërejtur me të drejtë se ky titull përfaqëson *“një nivel të esencialitetit të enigmës poetike”*,⁶ duke e cilësuar atë si një formulë figurative me efekte të thella kontrastive. Gazi i buzëve të ngrira është gaz i prerë dhe i stampuar si një vulë pa jetë. Kjo është figura e madhe e jetës së Zorbës, asaj që e humbi nën tirani dhe asaj që e jetoj në poezi. Çdo shpresë e tij shoqërohet nga ironia, ndërsa jeta përherë është në zgrip, si e varur në një gozhdë apo e ngecur buzë gremenës. E përbërë nga këto karakteristika, poezia Zorbën e mbajti buzë humnerës përherë, si vetëdije dhe si mësim për jetën empirike. Zorba na vjen me një thurimë poetike shumë të hollë, e cila rrezaton bukuri

⁶ Sabri Hamiti, “Disidenca letrare shqipe”, në *Disidenca letrare shqipe*, Konferencë Shkencore Ndërkombëtare, Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, 2025.

nëpër botë. Në poezinë e tij shohim se si derdhet tradita e truallit të vet, dhe me plot pasion thërret traditën hermetike, formulime që dalin nga heshtja, nga thellësia e meditim, për t'i dhënë vulën e origjinalitetit të tij. Bashkim Kuçuku citon se: *Zef Zorba qëndron pa frikë krah për krah me poetët hermetikë më të mëdhenj të kohës së tij. Ai nuk ndjen asnjë inferioritet ndaj tyre. Na duhet ta përkthejmë Zorbën dhe t'ia tregojmë botës se edhe në Shqipërinë e asaj kohe, të mbizotëruar nga e keqja, kemi pasur rrënjë të poezisë hermetike. Hermetizmi nuk është një fenomen i huaj për poezinë shqipe. Duhet thënë se kemi të bëjmë me një përputhje të mahnitshme me mënyrën e tij të menduarit dhe të jetuarit në botë*. Ka një lidhje organike mes veprës së tij dhe rrethanave të ekzistencës, me të gjitha ndryshimet përkatëse të konteksteve. Ai ka absorbuar traditën hermetike me gjithë gramatikën e saj, duke përdorur mjete që theksojnë esencialitetin, me reticencë që më tepër i shtojnë kuptimit, krijojnë interpretime të shumta, sesa e kufizojnë atë dhe me elipsa që hapin hapësira të pafundme për t'u mbushur nga përvoja e lexuesit, me boshllëqe që në të vërtetë nuk janë fare bosh. Vjershat e Zef Zorbës janë art autonom i fjalës, një formë e veçantë krijuese që ushqehet si nga substanca fizike e fjalës tingulli, ritmi, dhe materia fonike ashtu edhe nga përmbajtja shpirtërore, ku bashkohen kuptimi, emocioni dhe dimension i metafizik, *Zorba është modernisti i parë genuin dhe njëherit hermetik i parë i poezisë së re shqiptare, me sa është fjala për atë të shkrueme në Shqipëri*.⁷ Krijimtaria e Zorbës pasqyron fatin ekzistencial dhe moral të një intelektual që refuzoi kategorikisht të shndërrohej në shërbëtor të pushtetit, duke ruajtur me përkushtim integritetin estetik dhe etik të artit, përballë çdo përpjekjeje për ta instrumentalizuar ideologjikisht. Zorba nuk tregtoi kurrë dinjitetin personal, talentin krijues apo parimet e tij të patjetërsueshme etike. Ai qëndroi i palëkundur, nuk u gjunjëzua përballë përndjekjeve, burgimeve, internimeve dhe kujtesës së një kalvari të gjatë e të pashembullt në intensitetin e tij historik dhe njerëzor. U skalit si një shtyllë e pathyeshme e shpirtit të lirë, në një kohë kur vetë liria dënohej. Sot, figura e tij projektet si emblema e njeriut dhe e shkrimtarit që i mbeti besnik vetvetes dhe së vërtetës, edhe në rrethana kur e vërteta kërkohet të heshte me çdo kusht...

*“O jetë!
Edhe në zgrip,
Shtegëtarët e tu,
gjithnjë të dashurojnë.”*⁸

Poeti afirmon një qëndrim filozofik, stoik dhe një përkushtim estetik ndaj jetës si vlerë e pakushtëzuar, përtej trysnisë së absurdit apo rrethanave historike represive. Figura e *“shtegëtarëve në zgrip”* bëhet metaforë e poetëve, e njerëzve që vazhdojnë të ecin në kufijtë e mundësisë dhe humnerës, por që, pavarësisht gjithçkaje, mbeten të përkushtuar ndaj jetës - si akt dashurie dhe rezistence.

¹ Sabri Hamiti, *Poetika shqipe*, Shtëpia Botuese 55, Tiranë, 2010, f. 204.

² Arkivi Familjar.

³ Stefan Çapaliku, *“Zorba - mes hermetizmit dhe tekstit të hapur”*, Gazeta Drita, fq. 4, 9 prill 1995.

⁴ Umberto Eco: *Opera aperta*, Milano, 1962, f. 78

⁵ Po aty.

⁷ Hans Joachim Lanksch *“Arti autonom i fjalës”*, “Phoenix”, f. 49-51.

⁸ Zef Zorba, *Buzë të ngrira në gaz*, Princi, Tiranë, 2020.

Me këtë shfaqje regjisori e ka gdhendur dhe e ka spikatur idenë se jeta, liria dhe dashuria janë tri përmbajtje fundamentale, të patjetërsueshme, të përhershme e të përbotshme. Kur këto çënohen, shkelen e shtypen, atëher atë kthehen në qëllim e ideal dhe ne luftojmë për t'i legjitimuar, për t'i mbrojtur dhe realizuar.

Një miku im artist, regjisor e skenarist, një ndër me të përgatiturit e më të përkushtuarit, në gjithë teatrin e sotëm shqiptar, Dritan Boriçi, më kishte bërë nderin, që të isha mysafir në (para) premieren e shfaqjes së tij *Sikur të isha djalë*. Kisha kënaqësinë që të shihja aktorët duke performuar për t'i dhënë maksimumin e shkathtësisë së tyre artistike publikut artdashës të skenës së kryeqytetit. Kjo është sikur të kesh privilegjen të lexosh një dorëshkrim libri, para se ai të dalë nga shtypi. Dritan Boriçi është nga artistët-regjisorë me perceptimin teatral e skenik krejt modern. Në skenën shqiptare, është gjithnjë aktiv me punën e tij si regjisor dhe aktor. Ftesën për (para)premierën në Teatrin Metropol të Tiranës e kisha në orën 20.00.

Një çerek ore para kohe, isha para Teatrit. Sapo arrita atje dhe po qëndroja para hyrjes se Metropol-it, u hap porta dhe nga aty doli nje grua me kaçurrela.

- Kërkoni dikë? mu drejtua ajo.

-Po, iu përgjigja, kërkoi dikë nga teatri.

-Kë kërkoni, nxitoi të dinte zonja.

Unë ia thashë emrin e regisorit, që me kishte ftuar.

-Po, tha ajo grua me kaçurrela.

-Ejani me mua, regjisori më ka porositur t'ju pres!

Ajo zonja më priu drejt një hyrjeje me shumë labirintha.

Kurrë dhe askund nuk kam parë diçka te tillë. Nje teatër që magjeps me strukturën dhe gjithë kompleksitetin e tij dhe që të pushton diçka misterioze, sapo futesh brenda.

-Regjisori është në Sallën e Shekspirit, po me thoshte ajo zonja, teksa më printe në korridorin e gjatë e me plot labirintha.

-Po, Shekspiri, a është aty, e pyeta atë zonjën.

Ajo shpërtheu me të qeshura.

-Jo, Shekspiri nuk është aty, mu pergjigi ajo, me shumë dashamirësi dhe me një lloj keqardhjeje, për atë që unë nuk e dija se Shekspiri nuk jetonte prej shumë shekujsh.

-Po ku ta di unë, jam fshatar e çoban, ia prita me shaka asaj.

Ajo vazhdoi të qeshte me dashamirësi.

U futëm në atë Sallën e Shekspirit, por

Nga romani në skenë: “Sikur të isha djalë” në Teatrin Metropol

Nga Gani Bytyçi

**Gazetar kulture, eseist dhe shkrimtar
(Zyrih-Zvicër)**

që Shekspiri nuk ndodhej aty. Ishte një sallë e madhe në formë rrethore. E ngjashme me ato teatrot antikë. Vetëm në një anë sala kishte një ballë të vogël, një si lloj bime. Skena ishte në mes te sallës.

Trekëndeshi dramatik e fatal i personazhit.

Shfaqja është ndërtuar sipas motiveve të romanit “*Sikur te isha djalë*” të Haki Stërmillit. Rrëfimin e romanit, regjisori e ka kthyer në interpretim skenik. Kështu fjala është shndërruar në simbol e në lëvizje dhe veprim artistik. Bosht i gjithë shfaqjes është jeta e Dijes. Një vajzë e re me dëshira, ambicje e shumë ëndrra për jetën. Por Dija nuk është në botën e saj. Ajo asgjë nuk ka në dorën e vet. As jetën as ëndrrat, as lirinë, as përditshmërinë. As dashurinë. Për të gjitha këto, në vend të saj vendosin të tjerët. Asaj i kufizohet lëvizja dhe hapësia. I imponohet mënyra e veshjes. Dashurinë e ka të ndaluar. Martesën i'a caktojnë të tjerët. Dhe në një çast jehon kënga (gjithë ironi).

*Gëzonju ju gëzonju o ju krushq-ooo,
Se sot po marrim nusen-ooo...*

Kënga, një herë vjen si jehonë e një ëndrrë të bukur të Dijes. Herën tjetër ajo bëhet kulm ironie për martesën e saj me detyrim. Krushqit edhe mund të gëzojnë, por Dija përmbysset e shuhet nga dhimbja e pikëllimi.

Ky është jo vetëm motivi, por edhe thelbi i dramës. Është ajo dilema jetike. Është konflikti i pashmangshëm që e vë

në lëvizje një dramë jete dhe dramë skene. Është dëshira fundamendtale e një të reje për jetën dhe lirinë. Për të gjitha ato që bartin përbrenda tyre këto dy nocione. Rrjedhimisht ishte edhe dëshira e lirisë për të dashuruar e gëzuar jetën. Por, në këtë rast, mund të dashurohet vetëm duke i takuar një bote tjetër. Botës së të qenit i gjinisë tjetër. Në këto rrethana, dashuria e një vajze është mëkat i pafalshëm. Është edhe akt imoral e i ndëshkueshëm. Dashurinë duhet ta caktojnë te tjerët.

Me këtë shfaqje regjisori Boriçi ka hequr një parabolë ndërmjet dy epokave dhe dy botërave aq të kundërta. Në këtë mënyrë ai, si mjeshtër që është, ka krijuar një metaforë-pasqyrë për t'i vënë përballë njëra-tjetrës dy periudha kohore, dy mendësi të ndryshme, dy përjetime dhe për ta bërë të dukshëm një rrugëtim tonin socio-kultutror shekullor.

Ndonëse skenari i shfaqjes është ndërtuar sipas motiveve të një romani, regjisori Dritan Boriçi, në skenë nuk sjell naracion prozaik. Ai, atë e ka bërë rrëfim skene dhe mënyrë të të shprehurit simbolik. Kështu, sapo të hyjmë në sallë, akoma pa u shfaqur në skenë aktorët, aty shohim të vendosura në formë trekëndeshi tri manekinë. Ato krijojnë atë trekëndëshin dramatik e tragjik të jetës së Dijes. Manekinët, me simbolikën që bartin, shprehin qartë tri periudha, a tri drama të jetës së saj. Fëmijëria pa nënën. Jeta adoleshente plot ëndrra. Dashuria e ndaluar dhe izolimi e vdekja si fatalitet. Ato tri manekinë, që në të vërtetë është Dija në tri periudha jete, barten nga të tjerët dhe tërhiqen nga skena per t'u vënë në prapaskenë dhe për t'u izoluar, ashtu siç

do të izolohej e shuhet edhe Dija në jetë.

Regjisori, me shkathtësinë prej mjeshtri, aty ku e ka reduktuar tekstin, atë e ka plotësuar me gjuhë artistike dhe me simbolikë të goditur. Ai, në këtë mënyrë i ka dhënë simbolit dy a me shumë kuptimësi. Dija rebelohet, ngre zërin dhe e kundërshton. Por ajo është krejt e pafuqishme para zakonit të kohës dhe përballë injorancës, prapambetjes dhe patriarkalizmit të kohës dhe rrethit ku jeton. Ky ishte fenomeni i kohës. Ishte rregulli në jetën e femrës. Me frymën moderne dhe përmasën artistike të të shprehurit, që regjisori i ka dhënë shfaqjes, motivin e saj, ai e ka ngritur ne rrafsh universal. Kështu, kryepersonazhin, Dijen, dhe dramën e saj, ai nuk e kufizon vetëm brenda skenës. Atë, ai e lë të hapur. E shtrin gjithandej. Një vajzë me fatin tragjik të Dijes mund të jetë e pranishme edhe (sot) në sallë. Atë mund ta takojmë edhe në rrugë. Ajo mund të jetë e pranishme kudo.

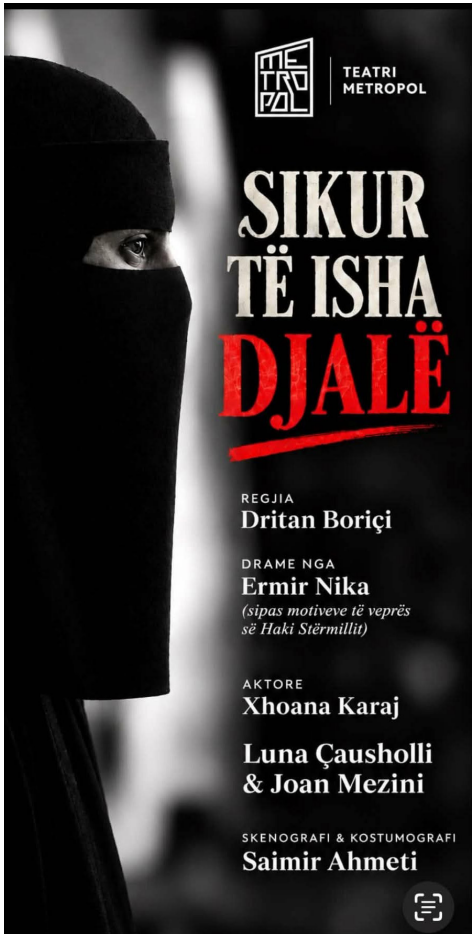
Skena dhe magjia e saj.

Kjo është ajo magjia e lojës së aktorëve. Ata, nëpërmjet skenës, para publikut sjellin ngjarje, drama, fate e fatkeqësi njerëzish. Por në skenë ato nuk i sjellin as si kujtime dhe as si rrëfime. Aktorët, ngjarjet dhe dramet e njerëzve, i kthejnë në përjetime dhe emocione të fuqishme për publikun. Këtë e përjetova edhe unë atë mbrëmje.

Loja e aktorëve ishte e shkëlqyer dhe të jepte një mallëngjim dehës dhe pushtues. Lëvizja artistike, ecja në skenë e kryepersonazhit, (Dijes) Xhoana Karaj dhe e Luna Çaushollit e Joan Mezinit, ishte me koreografi prej baleti.

Përmes kësaj shfaqjeje, regjisori sjell në vëmendje tri vlera thelbësore të ekzistencës njerëzore: jetën, lirinë dhe dashurinë. Të pandashme nga përvoja njerëzore, ato ruajnë karakterin e tyre universal dhe të përhershëm, ndërsa marrin një domethënie edhe më të thellë në çastet kur vihen në pikëpyetje. Pikërisht atëherë bëhet më i dukshëm kuptimi i tyre, si pjesë e linjitetit njerëzor, e nevojës për të qenë i lirë dhe e dëshirës për të dashur e për t'u dashur.

Këto përmbajtje janë pjesa jonë më legjitime në këtë botë. Romani “*Sikur të isha djalë*”, i Haki Stërmillit, regjisorit i ka dhënë idenë, materien dhe mundësinë për të vënë në skenë një nga motivet më fundamentale dhe më të ndjeshme nga jeta jonë socikulturore dhe per të realizuar një shfaqje të shkëlqyer. Kjo shfaqje, romanit të Haki Stërmillit, pos vlerës historike e letrare që ka si vepër e traditës letrare, i ka dhënë edhe një përmasë tjetër teatrale, dramatike. **Në këtë kuptim, shfaqja nuk është thjesht një rikthim te një vepër e rëndësishme e së kaluarës, por një mënyrë për ta bërë atë të flasë sërish me të tashmen.**

I. Problemi i origjinës: një boshllëk historiografik

Historiografia mbi Michele Greco da Valona ka identifikuar me saktësi ndikimet që veprojnë në pikturën e tij — Crivellit, tradita raguzane, kultura e pikturës veneciane — por ka lënë të hapur një pyetje themelore: nga vjen burimi, origjina e artit post-bizantin që vazhdon të jetë e pranishme në veprat e tij edhe kur piktura është qartësisht rilindase italiane? Kontributi i rëndësishëm i Mimma Pasculli Ferrarës të vitit 1989, dhe kërkimi i thelluar nga studiuesit italianë si Dora Catalano, Daniele Ferrara dhe Lucia Arbace, kanë ndezur interesin për këtë artist jo vetëm në opinionin publik italian, por edhe në mjedisin kulturor të bregut tjetër të Adriatikut.

Daniele Ferrara, në kontributin e tij mbi Rilindjen adriatike, ka njohur me ndershmëri intelektuale se Michele nuk i përket pikturës kreteze, ndryshe nga shumë piktorë grekë që qarkullonin në Adriatik gjatë shekujve XV dhe XVI, dhe ka treguar zonën e Vlorës dhe territorin e saj si vendin ku duhen kërkuar rrënjët e formimit të tij. Në mungesën e plotë të dokumenteve në Muzetë Kombëtare të Artit Mesjetar të Korçës dhe Beratit deri më sot, do të mjaftohemi me përshkrimin e mjedisit artistik të qytetit të lindjes së Micheles, Vlorës, dhe rrethinave të saj. Por kërkimi i atyre rrënjëve kërkonte një punë në terren që historiografia italiane e shqiptare nuk e kishte kryer ende sistematikisht.

Ky studim, propozon të mbyllë atë boshllëk nëpërmjet një leximi të përbashkët të kontekstit historiko-kulturor shqiptar të shekullit XV, të dëshmime pikturike të mbijetuara në zonën bregdetare të Vlorës — në veçanti në kishat e Dhermiut — dhe të veprave të Micheles të ruajtura në Abruzzo dhe Molise. Teza që del është si vijon: në bregdetin e Vlorës ekzistonte një traditë pikturës vendase, e ndryshme nga të gjitha shkollat e tjera bizantine të identifikuar nga historiografia, me karakteristika të veta dhe një vazhdimësi të dokumentueshme gjatë shekujve. Michele Greco ishte djalë i asaj toke përpara se të ishte nxënës i Crivellit. Dhe ajo traditë nuk u zhduk nën ndriçimin elegant të bashkepunimit krivelesk: mbeti e njohur në strukturën e thellë të pikturës së tij.

II. Çfarë ndodhte në Shqipëri dhe në Vlorë ndërmjet shekullit të pesëmbëdhjetë dhe të gjashtëmbëdhjetë

Për të kuptuar rrënjët e Michele Grekos është e nevojshme të kuptohet bota në të cilën u rrit. Një botë në transformim rrënjësor, e shënuar nga presioni osman, nga migrimi drejt bregut tjetër adriatik, dhe njëkohësisht nga rezistenca e jashtëzakonshme kulturore e komuniteteve bregdetare shqiptare.

Me themelimin e Universitetit shqiptar për herë të parë në historinë e tij në vitin 1957, filluan njëkohësisht edhe kërkimet dhe studimet mbi artin bizantin në vend. Publikimet e para qenë fryt i një pune të gjerë dhe kërkimesh të thella në të gjithë territorin, mbi monumentet dhe jo vetëm. Studiuesit, historianët dhe kërkuesit qenë pionierët e parë që i dhanë jetë një strukture historike dhe shkencore për mbrojtjen e trashëgimisë së lashtë: kisha, piktura murale, ikona, dorëshkrime, objekte kult. Në buletin e para të botuara nga Instituti i Shkencave Shoqërore të Tiranës në vitin 1953 vihen re kontribute dhe studime që lidhen me historinë e artit bizantin — që fillimi i një pune sistematike, të ngadaltë dhe të vështirë.

Themelimi i Institutit të Monumenteve

Të dhënat nga zona e tij:
Tradita pikturore vendase dhe takimi me Crivellin

MICHELE GRECO DA VALONA

Nga Ilir Shaholli

"Shën Mëria me Fëmijën midis shën Johan Pagëzorit dhe shën Adamit", MICHELE GRECO DA VALONA
Pikturë, tempera mbi dru ne sfond te arte, dimensioni 166 cm X 152 cm
Guglionesi, collegiata Santa Maria Maggiore

të Kulturës në Tiranë në vitin 1967, i krijuar paradoksalisht në vitin e shpalljes së shtetit ateist nga regjimi, qe rasti për vënien nën mbrojtje të gjithë trashëgimisë historike-artistike të vendit. Kështu arti i Shqipërisë së lashtë humbi kuptimin e tij të hershëm rreptësisht fetar kishtar, por vazhdoi — dhe vazhdon — të jetë një nga manifestimet më të rëndësishme që arrin të ruajë të paprekur shpirtin shqiptar: përsosmërinë shprehëse, talentin krijues, forcën shpirtërore.

Shekulli XV shënon në zhvillimin historiko-artistik të Shqipërisë një periudhë rënieje dhe ndryshimesh thelbësore: është përfundimi i një rënieje që filloi me vdekjen e udhëheqësit dhe heroit kombëtar Gjergj Kastrioti Skënderbeu në vitin 1468. Pavarësisht numrit të vogël të kishave që kanë arritur deri në ditët tona — të shkatërruara nga sulmet dhe pushtimi osman — klima u bë gjithnjë e më pak e përshtatshme për zhvillimin e veprimtarisë artistike. Ndërsa pushteti osman konsolidohej, lulëzuan arkitektura të reja të papara në territorin shqiptar, ndër të cilat xhamitë dhe forma të tjera tipike të kulturës islame. Ndërtesat e kultit të krishterë, si ato të shekujve XIII-XIV ashtu edhe ato të shekujve XV-XVI, janë kryesisht ndërtime të vogla, që sot i gjejmë në zonat malore larg qendrave urbane.

Në këtë shekull qe e nevojshme të

zgjidhej: të asimilohej realiteti i ri dhe të imagjinohej një e ardhme e ndryshme, ose të braktisej besimi i vet dhe gjithë historia mijëra vjeçare — ose të largohesh larg, përtej Adriatikut, ku ndiheshe më i sigurt. Grupe të tëra njerëzish, familje dhe individë u zhvendosën në pak kohë në bregun tjetër të Adriatikut.

Ndërsa Michele Greco da Valona pikturonte veprat e tij për porositësit e Vastos dhe Guglionesis në vitin 1505, skenari politik-ekonomik në Shqipëri ishte në transformim të vazhdueshëm. Në vitin 1501 ra fortësia e fundit, Durrësi, dhe Shqipëria u vu përfundimisht nën sundimin e Perandorisë Osmane. Filloi kështu një sistem i ri ekonomik-politiko-administrativ që çoi në shkatërrimin e plotë të rendit të mëparshëm. Në vitin 1506 u regjistrua e gjithë pasuria e tokës në të gjithë vendin dhe u nda në dy forma: në të parën bënë pjesë të gjitha tokat e punueshme, nën formën e quajtur *timar*, ose ajo e *yshyrit*, me një vlerë vjetore të të ardhurave fiskale të quajtur "e dhjeta"; e dyta përfshinte të gjitha zonat malore të vetëqeverisura, ku nuk qe e mundur të zbatohesh sistemi i *timarit*. Këto zona i korrespondonin perandorisë osmane me një taksë fikse të quajtur *haraç*.

Me hyrjen në fuqi të administratës së re u zhvilluan dinamika të mëtejshme politike dhe shoqërore, ndër të cilat procesi

i islamizimit të popullsisë shqiptare. Ky proces kishte marrë tashmë prej kohësh karakter të detyrueshëm nëpërmjet institucionit të *devşirme*-s: marrja e detyruar e një djali nga familjet e krishtera, i destinuar për oborrin e sulltanit. Praktika vazhdoi deri në fund të shekullit XVII, duke luajtur një rol vendimtar në islamizimin e vendit dhe në lindjen e një shtrese ushtarake shqiptare të integruar në klasën ushtarake osmane. Familjet fisnike shqiptare, duke i dhënë një djalë të ri oborrit, mund të ruanin në këmbim identitetin fetar të krishterë dhe në të njëjtën kohë të mbeteshin titullarë të një *timari*.

Ndërsa ky proces shkonte përpara ndërmjet timareve të krishterë shqiptarë dhe atyre të kthyer në fene islam në shumicë, u shfaq një farë tolerance fetare nga ana e Perandorisë Osmane, e orientuar drejt një integrimi të gradualshëm. Burimet nga arkivat tregojnë shpesh një liri relative të dhënë klerit ortodoks, ndërsa kishat katolike të djegura ose të shkatërruara, katoliket konsideroheshin armiku për t'u luftuar, dhe ortodoksët trajtoheshin si aleatë të mundshëm. Ky qëndrim tolerant nuk do të thotë megjithatë se periudha qe pa dhunë: në qytetet e mëdha disa kisha u shndërruan në xhami. Një nga të parat kisha u ndërtua mbi themelet e kishës së Shën Marisë në Korçë në vitin 1495; pasuan Elbasani, Vlorë dhe qendra të tjera urbane.

Në këtë klimë ndryshimesh dhe transformimesh rrënjësore, ndjenja e bashkimit në ruajtjen e vlerave shpirtërore dhe fetare nuk u ndërpre kurrë plotësisht. Në zonat e vetëqeverisura pranë Vlorës — Himara, Dhermi, Vuno, Orikumi dhe të tjera — ekzistojnë kapela dhe kisha që datojnë në shekujt XIII-XIV. Në këto monumente gjejmë më pas ndërhyrje të rëndësishme arkitektonike dhe cikle të tëra pikturike që shtrihen nga shekulli XV deri në shekujt XVI, XVII e madje XVIII: një vazhdimësi e jashtëzakonshme që dëshmon gjallërinë e një tradite artistike lokale që nuk u ndërpre as nën presionin osman.

III. Një traditë e pikturës vendase: dëshmitë e Dhermiut

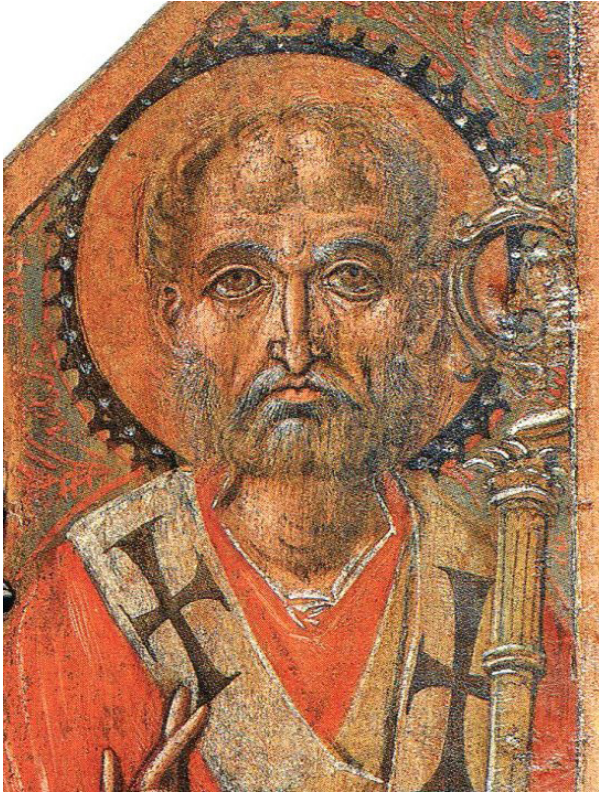
Është në këtë kontekst historik që duhen lexuar dëshmitë pikturike të mbijetuara në zonën bregdetare të Vlorës. Dhermi, një qendër e vogël në bregdetin jugor shqiptar, në rrethin e Vlorës, ruan në kishat e saj, një trashëgimi të pikturës murale që historiografia italiane nuk e ka njohur ende në lidhjen historike të Michele Grekos. Daniele Ferrara e kishte percaktuar këtë kerkim si të domosdoshëm dhe Ilir Shaholli kishte sinjalizuar tashmë në vitin 2012, në konferencën e Guglionesit, disa nga këto dëshmi si kushte të mundshme kulturore dhe teknike të pikturës së Micheles.

Michele Greco sigurisht mësoi dhe u formua si artist atje, duke u ushqyer me imazhet që shihnte në kishat e vogla, të gjitha të pikturuara në afresk, në stil bizantin. Veprat e ruajtura deri më sot dëshmojnë kompleksitetin dhe gjallërinë artistike të atij mjedisi, ku gjenden ndikime të ndryshme dhe të shtresuara. Afresket e rrethinave të Vlorës të kësaj periudhe, shekujt XIV, XV e XVI, pasqyrojnë situatën e pikturës bizantine në të gjithë territorin shqiptar, por edhe ndryshimet e saj në stil e formë. Duke përqendruar vëmendjen te episodet e veçanta të pikturës murale të kësaj zone dhe te figurat e veçanta të pikturuara nga Michele, mund të kuptohen më mirë disa parime konstruktive të formimit të tij artistik që pasurohen dhe themelojnë konceptin e tij të origjinës.

Duke nisur nga disa pamje me karakter stilistik të veçantë, krahasuar me të gjithë artin bizantin të epokave të ndryshme të pranishëm në Shqipëri, është e mundur të argumentohen elementë të përbashkët

(fig 1) Portreti i Shën Stefanit ne Kishen e Shën Stefanit, Dhermi Vlore

(fig 2) fragment afresku i shen Nikolles ne kishen e Dhermiut Vlore

(fig 3) fragment i piktures ne dru ne kishen e Vastos (Chieti) ku pikturohet skena e shen Merise me Femijen midis shen Katerina e Aleksandrise e shen Nikolla nga Bari

ndërmjet asaj pikturë lokale dhe veprave që Michele Greco pikturoi midis Abruzzo e Molise. Këta elementë stilistikë të veçantë gjenden jo vetëm në korrespondencë kohore me jetën e tij, por edhe me perpara, si dëshmi, se bëhet fjalë për një traditë të rrënjësor në territor, jo për një fenomen episodik.

Kisha e Shën Stefanit në Dhermi [fig. 1] është një hapësirë e vogël me një kapele të vetme, në të cilën ka mbetur deri më sot fytyra e të njëjtit Shenjt dhe disa fragmente të palexueshme;

cikli pikturor origjinal është humbur në pjesën më të madhe. E gjithë sipërfaqja e llaçit të suvavase është mbuluar me shtresa të shumta gëlqere, edhe kohët e fundit. Fytyra e Shenjtorit i kushtuar të njëjtës kapelë tregon një stil më të lirë krahasuar me kanonin standard bizantin: vë në dukje një kontrast grafik me hije, i ekzekutuar me penelata si diagonalisht ashtu edhe horizontalisht, duke modeluar fytyrën me siguri dhe shpejtësi. Nga kjo mënyrë e veprimit shpjegohet një ndryshim thelbësor i teknikës ekzekutive: shtresa e parë e ngjyres te portretit është ngjyrë kafe e errët, dhe mbi të aplikohen gjysëm hijet dhe dritat.

Përshtypja e parë pamore e kësaj fytyre anonime, në këtë kishë të datuar në fund të shekullit XII dhe fillim të shekullit XIII, është mënyra e saj e incizimit grafik, shume afër gjuhës piktorike me hije, të cilën Michele do ta gjejë në bregun tjetër të Adriatikut duke iu afruar artit të Rilindjes adriatike. Nuk bëhet fjalë për një rastësi formale e sipërfaqme: është i njëjti konceptim i fytyrës si strukturë për t'u ndërtuar me plane dhe për t'u modeluar me shenja, sesa për t'u mbushur sipas skemave ikonografike te

kanunit bizantin.

Dokumenti i dytë është fytyra e Shën Kollit në kishën e Shën Marisë në Dhermi [fig. 2], e datuar në shekullin XV — bashkëkohëse me formimin e Michele Grecos. Këtu gramatika e fytyrës është edhe më elokvente: struktura e gjerë dhe frontale e kafkës, hunda me një plastikë të drejtpërdrejtë pothuajse skulpturore, sytë me zgavra të thella dhe një prani psikologjike që nuk është stilizim liturgjik por vëzhgim i figurës njerëzore, mjekra e trajtuar me një ritëm që ka gjalleri e jo kaligrafi dekorative. Është një fytyrë që ka peshë, prani, një seriozitet të caktuar të brendshëm që nuk vjen nga kanuni por nga vëzhgimi i artistit, i cili është shume i përafert me fragmentin e portretit të shen Nikolles nga Bari, nga piktura ne dru e triptikut te Vastos. (fig 3)

Dokumenti i tretë është një afresk i kishës të Paraqitjes së Krishtit në Tempull, gjithashtu në Dhermi [fig. 4], i datuar në shekullin XVIII — rreth 250 vjet pas Michele Grecos. Pavarësisht distancës kohore, e njëjta gramatikë e fytyrës është ende e njohur: gjerësia frontale, sintheza e planeve, mënyra se si drita nuk ndërton vëllim nëpërmjet kalimeve graduale por përcakton zona pothuajse të sheshta që bashkëvihen. Nuk është rastësi. Tre shekuj distancë ndërmjet Shën Stefanit të shekullit XIII dhe këtij afreskut të shekullit XVIII, me Michele-n në mes, dhe e njëjta strukturë piktorike që vazhdon: kjo është shenja e një tradite të rrënjësor, të transmetuar nëpërmjet punëtorive lokale, praktikës artizanale, nëpërmjet asaj që mund ta quajmë kujtesë e artit bizantin te territorit.

Ashtu si **iso – polifonia e kenges labe** vazhdon në traditën gojore gjatë shekujve,

kështu dhe në këtë toke bregdetare ekzistonte një modalitet pikturimi lokal që kalonte shekujt duke ruajtur identitetin e tij të thellë. Jo një traditë e mbyllur në vetvete, edhe pse çdo epokë sjell te reja e saj dhe ndikimet e jashtme; kjo tradite kishte një baze që rezistonte, një konceptim te figurës njerëzore që i përkiste këtij mjedisi gjeografik dhe kulturor.

IV. Michele Greco dhe Crivelli: gramatika e thellë nën sipërfaqen elegante

Kur shikon figuren e Shën Kollit te Barit në triptikun e Vastos [fig. 6], një veper të studiuar të Michele Grecos, përshtypja e parë është ajo e një piktori plotësisht të integruar në traditën krivelleske: modelimi i hollë, detajet e çmuara të rrobave, drita e njomë në sy, cilësia pothuajse argjendarie e sipërfaqes. Por nëse shikon me vëmendje strukturën e fytyrës, diçka nuk përputhet me Carlo Crivellin. Koka është më e gjerë, më e fortë, me një ballorë të ndryshme.

Planet që përbëjnë fytyrën janë më të gjera dhe sintetike se sa do ne tradita veneciano-markixhane. Ka një forme te pjeses mishtore, një dukuri jete në ndërtimin e kokës që vjen nga gjetkë.

Ajo gjetkë është pikërisht tradita që kemi dokumentuar në Dhermi. Krahasimi i drejtpërdrejtë midis Shën Kollit të Dhermi dhe Shën Kollit të Barit, në Vasto zbulon një korrespondencë strukturore që nuk mund të jetë rastësi. Duke pare palat e veshjeve ne forme rrethore te figurave si ne vepren e Vastos ashtu dhe ne affresket e Dhermiut

shikojme te njejtin stil, (fig 6 - 7) e njëjta gjerësia e kafkës, e njëjta ndërtim frontal i fytyrës me plane të gjera, e njëjta peshë e syve, e njëjta plastikë e hundës. Michele e ka veshur atë strukturë me teknikën krivelleske më të rafinuar, më të përpunuar, më të përshtatshme për shijen e porositsave latinë, por skeleti i figures dhe i fytyrës ka mbetur ai që kishte brenda në tokën e tij.

Shën Adami në triptikun e Guglionesit [fig. 8], vepra teknikisht më afër ateliese krivelleske, e konfirmon këtë lexim në mënyrë edhe më bindes. Sipërfaqja e pikturimit me tekniken e saj tregon cilesi te larta ku duket qarte në maksimum zotërimi: modelimi i lëkurës me kalime tonale shumë të holla, mjekra e bërë fill pas filli, detaji i çmuar i aureolës me gurët e çmuar, cilësia e dritës që prek rrobat. Është një pikturim që e njeh plotësisht mësimin e Crivellit dhe e zotëron me autonomi të plotë. Por edhe këtu struktura e gjerë e kafkës, planet frontale të fytyrës, ajo fortësi pothuajse romake në ndërtimin e kokës nuk i përkasin Carlo Crivellit, i cili tenton fytyra më të zgjatura, më gotike në strukture, me një tension linear të ndryshëm. Gramatika e thellë e Micheles është tjetër.

Dallimi që del është themelor: Michele e mësoi teknikën nga Crivelli dhe e mësoi aq mirë sa mund ta praktikonte me zotërim të plotë, por mendoi figurat me një gramatikë që kishte brenda më parë, si i ri, në tokën e tij. Është dallimi ndërmjet gjuhës amtare dhe gjuhës së mësuar: mund të flasësh të dytën me rrjedhshmëri të plotë, por struktura e thellë e mendimit — sintaksa e brendshme me të cilën organizohet përvoja vizuale, mbetet ajo e të parës. Michele pikturon në krivellesk por mendon në vlonjat.

Kisha e Shën Merise Dhermi, Vlore

Kisha e shen Stefanit Dhermi (Vlore)

(fig 4) - Portreti i shen Adamit i Michele Greco da Valona, "Shen Meria me Femijen misis shen Johan Pagezorit dhe shen Adamit". Guglionesi.

(fig 5) - Portreti i shent Helenes (ne kishen Paraqitja e Krishtit ne Tempull Dhermi) Vlore.

(fig 6) "Shen Meria me Femijen midis shen Katerines se Aleksandrise dhe shen Nicola di Bari" Michele Greco da Valona, 1505 - Piktura mbi dru me tekniken e temperes. Vasto (Chieti)

Ky dallim shpjegon edhe atë që kritika e ka përkufizuar si tensioni i pazgjidhur ndërmjet dy botëve në pikturën e Micheles: nuk është tension ndërmjet papjekurisë dhe aspiratës, ndërmjet piktorit provincial që imiton pa arritur modelin. Është tensioni krijues dhe produktiv ndërmjet dy traditave të brendësuar njëllor, që bashkëtojnë në të njëjtën vepër pa u anuluar. Dhe është pikërisht ky tension ai që e bën pikturën e Michele Greco të pa rezistueshme ndaj çdo kategorie historiografike.

V. Nënshkrimi si identitet: Vlorë që kalon Adriatikut

Michele Greco nënshkroi vazhdimisht veprat e tij me referencën e prejardhjes së tij. Kjo praktikë ishte e përhapur ndërmjet piktorëve të shekujve XV dhe XVI, sidomos për porosi të kryera jashtë qytetit të tyre: Carlo Crivelli vazhdoi të quante veten *venetus* edhe kur jetonte dhe punonte vazhdimisht në Marche, duke lidhur emrin e tij me një prejardhje kulturore që garantonte prestigj. Në rastin e Micheles, nënshkrimi *Greco da Valona* nuk është vetëm një tregues gjeografik: është një afirmim i identitetit kulturor që merr kuptim të plotë në dritën e asaj që kemi diskutuar.

Vlorë nuk ishte për Michelen një prejardhje e përgjithshme. Ishte vendi i një tradite piktorike specifike, i një gramatike pamore të brendësuar në fëmijëri dhe në formimin e parë, i një mënyre për të menduar fytyrën njerëzore që asnjë atelje adriatike nuk ia kishte mësuar sepse ishte tashmë brenda tij përpara se të fillonte të mësonte. Të nënshkruash *da Valona* do të thoshte të mbartje me vete, në vetë aktin e nënshkrimit, atë traditë dhe atë identitet.

Dhe ajo traditë kaloi Adriatikut me të. Jo e dukshme në sipërfaqe — sipërfaqja ishte krivelleske, veneciane, adriatike perëndimore — por e njohur në strukturën e thellë të figurave, në atë gramatikë të fytyrës që kemi mësuar ta lexojmë duke parë afresket e Dhermiut. Bregu lindor i Adriatikut ishte i pranishëm në veprat e Vastos dhe Guglionesis jo si nostalgji apo citim, por si themel strukturor i padukshëm dhe i pashmangshëm.

VI. Përfundim: drejt një historiografie të artit të bregdetit të Vlorës

Rasti i Michele Greco da Valona Rhap një çështje historiografike

më të gjerë që meriton vëmendje sistematike. Bregu lindor i Adriatikut nuk ishte një periferi kulturore pasive, thjesht marrës i ndikimeve nga Venecia apo Konstantinopoja. Kishte qendra prodhimi artistik me tradita të veta, të afta ku linden piktorë që bartnin atë traditë përtej detit dhe e mbjellnin mbi gjuhë të tjera me rezultate origjinale dhe të pa thjeshtuara ndaj kategorive paraekzistuese.

Dëshmitë e pikturës murale të zonës bregdetare të Vlorës — janë ende të pabotuara, disa të arritshme vetëm nëpërmjet kërkimeve të drejtpërdrejta në terren — përbëjnë një kapitull ende të pashkruar të historisë së artit adriatik. Sekuenca e dokumentuar në kishat e Dhermiut, që mbulon pesë shekuj nga shekulli XIII të shekulli XVIII, tregon se ajo zonë kishte një jetë artistike të vetën, të vazhdueshme, me karakteristika stilistike të njohura dhe të transmetuara me kalimin e kohës. Michele Greco është përfaqësuesi

më i dokumentuar i asaj tradite nëpërmjet veprave të mbijetuara në bregun tjetër, por sigurisht nuk ishte i vetmi.

Kërkimi i ardhshëm duhet t'i qasej sistematikisht kësaj deshmie — me dokumentacion fotografik, analizë stilistike krahasimtare dhe lidhje me burimet arkivore të disponueshme — si pjesë integrale e Rilindjes Adriatike. Deti që ndan është edhe deti që bashkon: dhe veprat e Michele Greco në Vasto dhe Guglionesi janë prova më elokuente se ai bashkim kishte rrënjë më të thella dhe më të lashta nga sa historiografia ka njohur deri më tani.

Referenca bibliografike

Catalano, D. (2011), "Michele Greco da Valona, un artista albanese sulle coste del Molise", në *Rinascimento danzante. Michele Greco da Valona e gli artisti dell'Adriatico tra Abruzzo e Molise*, red. L. Arbace, D. Ferrara, Torino, f. 17–25.

Catalano, D. (2019), "Guardando

a Levante. Pittura post-bizantina nel Meridione d'Italia", në *Rinascimento visto da Sud*, Napoli, f. 129–139.

Ferrara, D. (2011), "Michele Greco da Valona nel Rinascimento adriatico", në *Il Rinascimento danzante*, Torino, f. 26–35.

Ferrara, D. (2023), "Visioni lungo l'Adriatico di Krno Prijatelj", *Ars Adriatica*, Zadar.

Pasculli Ferrara, M. (1989), "Michele Greco da Valona", në *Arte in Puglia dal Medioevo al Settecento*, Foggia.

Prijatelj, K. (1983), *Dalmatian painting of the 15th and 16th Centuries*, Zagreb.

Prijatelj Pavičić, I. (2017), "Prilog poznavanju slikarskih kontakata između Dubrovačke Republike, Mletačke Albanije i južne Italije", *Ars Adriatica*, 7, f. 167–180.

Vocotopoulos, P. L. (1997), "Michele Greco: un pittore ignoto della diaspora greca (1505)", *Thesaurismata*, 27, f. 144–146.

Roma 05/06/2023

(fig 8) "Shen Meria me Femijen midis shen Johan Pagezorit e shent' Adamit". Pamje e pjeseshme e vepres se Michele Greco da Valona. 1° giugno 1505. Tempera mbi dru, Guglionesi, collegiata Santa Maria Maggiore

1.Melankolia e përkohshmërisë

Dridhet i gjithë peizazhi i përmbysur
mbi sipërfaqen e lumit që rrjedh.
Hedh një guralec.
Fundoset
dhe mbi ujë,
përhapen rrathët
e frymës së tij të fundit.

Era me violat e verdha të gjetheve
luajnë melodinë
e melankolisë së përkohshmërisë.

Një zog i vetmuar nga lartësia e pemës
Më shikon dhe ikën
Fluturon i trembur prej vetmisë time.

Një grua shtatzënë këndellet në një stol
Me duart mbi barkun e saj të bukur.

Do të vijë prilli
dhe nga toka do të shpërthejnë
Hymni i luleve në rrethqarkullimin e stinëve.

2.Revolucioni i fundit

Fryn erë e ftohtë dimërore.
Degët e agaves dridhen
E prej qiellit
Duken sikur kërkojnë mëshirë.

Shpirti i detit shkumëzon nëpër valë.
Mbi rërën e lagur,
gjurmët e këmbëve më ndjekin nga pas si
langua.
Gjembat e kaktuseve më gërvishtin kujtesën
Në ajër enden
puplat e një pulëbardhe shprese të vrarë...

Në revolucionin e fundit qëndrova anash
turmës
kur ajo brohoriste,
e ekzaltuar
për lirinë.
Rrëzonte statujat me boshin nga brenda
Dhe,
me opium optimizmi të verbër
krijonte rishtaz idhuj të rinj.

Liria po vinte joshëse
si gruaja e gjysmë e zhveshur
mbi barrikadat e Delakruasë,
ose,
për ta thënë me gjuhë pak më subversive,
Liria po vinte si lavire mazokiste
që parapëlqen meshkujt e fortë.

Avangarda e re
manifestin e ri të poezisë
shkruante,
Rrëzuar mbi gjinj të hapur
si Ungjijtë.

Gjysma e jetës më iku
me predikime për utopinë e vdekur.
Gjysma tjetër më iku
në rrjedhën e vrullshme të tranzicionit
Mbi varrin e shpresave duke ndezur qirinj.

Dikush po më thotë:
Shiko, shiko,
në fund të tunelit duket pak dritë.
Pak dritë... pak dritë...

Unë kokën tund
me mosbesim metodik.
Ndoshta janë dritat e një treni
katastrofë
që rend drejt nesh
e vjen si krimbat të na shtypë...
I lodhur nga masturbimet retorike
që derdhen nga ekranet çdo natë
Gjërave të vogla të jetës u gëzohem:
një këngë...
një libër...
një film me subjekt romantik
Ose thjesht rrekëllej një kriko birre të ftohtë,
me shkumën
që derdhet
si mjekra e Marksit
mbi të gjitha predikimet
dhe ardhmëritë.

Pyetësin e Prustit do ta plotësoj
një ditë pas vdekjes,
sepse,
pa transcendencën,
nuk mund të japësh mendim objektiv
për veten
dhe për jetën.

Fryn erë e ftohtë dimërore
Turma thur hymne me afshe
Për idhujt e rinj prej kashte.

3.Adam i dënuar për mëkatin e Evës

Dielli u fundos marramendshëm në det
Me sytë e verbuar nga shkëlqimi i imazheve
dhe pamjet e ployave mbi tokën e Adamit.

Asnjë këmbanë nuk bie
Dhe qielli
plas nga heshtja.

Asnjë shenjë nuk vjen
Asnjë shenjt nuk gjen
Pa kthim
është udha
për andej matanë...
Dhe yjet vështrojnë
mbi humnera moskuptimi.

Një pemë e vetmuar fle mbi një kodrinë.
Zogjtë
s’e zgjojnë dot
Dhe vdesin në natën
me ëndrra të bardha.
Më vdiqën dhe mua
ca zogj me ëndrra në një natë vere.

Ngado që të shkoj
vetes dot s’i shmangem.
Të shkuarën tërheq nga pas
si një thes me gurë të rëndë pendimi.
Nga zemra e çarë
si shegë e plagosur,
pikon gjaku i hidhur i kujtesës.

Gjithçka mund të flakësh
E përsëri mbetet përherë
diçka e tepërt.

Anije me vela të shqyera prej erës
dhe lundërtar i paepur
Në natën që rrjedh mbi lumin e kohës.
Adam i dënuar për mëkatin e Evës.

4.Për një lulebore

Përse duhet të ndjej kaq keqardhje
Kur më s’do të ketë ardhje a kthim ?!
Ti profecinë herët e shpalle,
Kur fillimi ishte thjesht një “*feeling*”.

Porta u mbyll pa ndonjë dramë
Muri i heshtjes saora u ngrit,
Si pikëllim i gjatë pa pikën në fund
Udhën e ikjes e skicuan sytë.

Si alkimist qielli kryen konvertime,
Një re prej shiu në breshër e kthen.
Si mund ta gjej një formulë magjike,
Që pelinin e hidhur ta kthejë në polen ?

“*Gjethja e fundit*” nga libri i O’Henry-t
Sakaq vizëlloi si dritë metafore.
Me trill përkohshmërie qielli e ngjiz
Bukurinë dhe fatin e një lulebore.

5.Këmbëzbathur do të ngjitem në qiell

Natyra e ka mbyllur evolucionin
Një grerëz s’mund të bëhet dot bletë.
Si piktor i lodhur pas krijimit
Krijuesi sodit tablonë e vet.

Një ëndërr brenda një ëndrre*
Isha e jam në këtë jetë.
Në kujtesën e këpuçëve të vjetra
Kanë mbetur udhët ku eca.

Nëse më pyet për moshën që kam
Po përgjigjem : paradoks është gjithë jeta
Jam i ri sa ëndrra e fundit,
Jam i vjetër sa shpresat e vdekura.

Pas fjalëve të fundit vjen falja,
Pas faljes një heshtje e thellë.
Nostalgjik për fëmijën që isha,
Këmbëzbathur do të ngjitem në Qiell.

*Varg i Edgar Allan Poe

6. Është një natë

Është një ajër ku vdesin të gjithë zërat
Është një zë që m’i dredh fijet e shpirtit.
Është një jetë që shuhet në një çast,
Janë ca çaste të pashlyeshme gjithë jetën.

Është një natë e veshur me ngjyra misteri

Një yll vetmitar nga një qiell i largët,
vallzon e vezullon mbi një humnerë malli.

Një taksi e lyer me të verdhën vangogiane
Me dy engjëj niset në udhët e Ferrit.

7. Dy brigje vetmie

I padukshëm rrjedh lumi i kohës
gjithçka shuhet,
humbet në terr.

Si gjethe vjeshte ranë iluzionet...
Ne të dy-
Dy brigje vetmie
Një urë fjalësh e hedhur në erë.

8.Pendesë

Tri herë të mohova brenda vetes,
Tre ditë qielli dërgoi shi ngushëllimi
që bota të mos shihte sytë e mi të trishtuar.

Nuk mbaj mend sa herë dola nga vetja
duke të kërkuar pas siluetave të ngjashme
në kryqëzimet me sytë e kuq të semaforëve
Ku fytyrat fshihen pas një grimi të rënduar.

Falje i kërкова hënës vjeshtake
për metaforat e mia të lodhura
për flokët e tua,
derdhur mbi muzgjet e mia
si ujëvarë.

Shtatë herë të mohova,
dhe shtatë trëndafla pendimi
çelën
në prillet e shpirtit tim të trazuar.

Tani ngjitem në Golgotën time,
ku ti po më pret
me kryqin e mallkimit në duar.

9.Trashendencë

Qiell i zhgarravitur nga një dorë fëmije,
Orë të mërzitshme si trespitet në fije.

Pezm të pakurueshëm kumtojnë sytë,
Bari i harresës i mbush largësitë.

Perëndimi i prajshëm muzgun ildis,
Në honin e heshtjes kjo ditë u gremis.

Mbi pemën e natës, si hurmë do pikojë hëna,
Trashendenca do ndodhë vetëm në ëndrra.

Vetëm në ëndrra asgjësohen kufijtë,
Materien braktisim dhe bëhemi shpirt.

10.Elegji për gjethet e rëna

Historia shkruan për fitimtarët,
Letërsia- për humbësit.
Për historitë e atyre pa emër...

A kanë emër gjethet që bien?

Pemëve të larta u mjafton prezenca:
të lidhura me tokën
lartësohen,
por qiellin kurrë s’e arrijnë.

Pashë dikë të shtrirë anës rrugës
Ku kalonin
vajza të lumtura
dhe makina luksoze.

Nga rrobat e lyrosura dukej si lypës
por s’kishte dyshim -ishte njeri.
Shtrirë,
rrafsh me tokën
Dergjej si një trung i heshtur
Pa jetë.

Prandaj shkruaj për gjethet e rëna
Sepse pemët madhështore
E shkruajnë historinë e tyre vetë.

Të jesh artificial apo të mos jesh artificial? Duket se tashmë kjo është një nga çështjet (dhe dilemat) qendrore të debatit letrar (dhe botues) bashkëkohor. Sidomos në Francë, ku shkrimtari kanadezo-haitian Thélyson Orélien është përjashtuar nga gara për çmimin Goncourt (vlerësimi më prestigjioz letrar francez, që do të jepet më 3 nëntor), me pretendimin se e ka përdorur gjerësisht inteligjencën artificiale për të shkruar romanin e tij *C'était ça ou mourir* (Grasset). Siç do ta shohim, këtu duhet folur me rezervë.

Por le t'i marrim gjërat me radhë. Romani i shkrimtarit 38-vjeçar, i botuar në mars në Kanada dhe në gusht në Francë, u akuzua nga një llogari anonime në X se ishte shkruar "pothuajse tërësisht" me ndihmën e IA-së. Kjo llogari thuhet se e kishte analizuar tekstin me programin *Pangram* (një mjet i krijuar pikërisht për të zbuluar tekstet e gjeneruara artificialisht). Ndërsa fillimisht Akademia Goncourt këshilloi të tregohej kujdes, shtypi në Kanada risolli në vëmendje disa tregime të Orélienit, për të cilat ishin ngritur akuza për plagjiaturë.

Kështu, pas hulumtimeve që nuk dhanë të dhëna të sigurta (jo të paktë janë ata që pohojnë se vetë mjetet e analizës nuk janë fort të efektshme, dhe po aq të tjerë pyesin nëse ka kuptim që të jenë pikërisht mjetet e IA-së ato që japin verdikte nëse tekstet janë shkruar apo jo me ndihmën e IA-së...), Akademia vendosi ta përjashtonte romanin, me synimin për të "ruajtur integritetin e Çmimit": "Nuk e miratojmë dhe as nuk e tolerojmë në asnjë mënyrë krijimin e teksteve të gjeneruara me ndihmën e inteligjencës artificiale".

Ndërkohë, Samuel Fitoussi, gazetar i *Le Figaro*-së, ka pohuar se është një nga personat që administrojnë llogarinë anonime nga e cila nisi denoncimi. Dhe këtu polemika mori një tjetër drejtim.

Komentet e shumta

Ndonëse turi i prezantimit të librit është pezulluar, Orélien vazhdon të mbrojë punën e tij: "Gjithmonë i kam dashur krijimtarinë dhe shkrimin, nuk shoh pse do të duhej t'i drejtohesha një makine", ka deklaruar në një intervistë për *Libération*, ndërsa botuesi i tij ka folur për "deklarata dashakeqe" ndaj tij. Komentet nuk kanë të sosur, pasi lajmi, që po përçan profesionistët e fushës, është përcjellë nga mediat e mbarë botës.

Sa i përket librit të Thélyson Orélien, që në Francë tashmë është shitur në dhjetëra mijëra kopje, në Itali të drejtat e botimit i ka blerë Rizzoli: "E kemi vlerësuar për zërin e tij", ka shpjeguar për *Repubblica* Massimo Turchetta, drejtor i përgjithshëm dhe botues i kësaj shtëpie botuese të Grupit Mondadori, duke shtuar: "Shtëpitë më të mëdha botuese nga e gjithë bota morën pjesë në ankandin ndërkombëtar për të blerë të drejtat e tij. Boréal po e thellon analizën e tekstit për të sqaruar përtej çdo dyshimi se çfarë ka ndodhur, ndërsa Rizzoli mbetet në pritje të një tabloje më të plotë".

Në Francë, ndër të tjerë, për këtë çështje është shprehur edhe Mohamed Mbougar Sarr, shkrimtari që fitoi çmimin prestigjioz në vitin 2021. Autori i *Kujtesa më e fshehtë e njerëzve* (e/o, përkthimi italisht nga Alberto Bracci Testasecca) ka folur për nevojën që "të mos nënvlerësohet fakti se këto sulme, dyshime dhe pikëpyetje ndërthuren me një racizëm që buron nga një mjedis politik lehtësisht i identifikueshëm" dhe ka vijuar duke theksuar se "llogaritë konservatore i kanë dhënë jehonë postimit dhe i kanë siguruar një audiencë jashtëzakonisht të gjerë".

Duke e zgjeruar më tej reflektimin, Sarr ka pohuar se "në vitet e ardhshme

LETËRSIA DHE INTELIGJENCA ARTIFICIALE

Akuza ndaj shkrimtarit kanadez Thélyson Orélien dhe zbulimet

Editorial i revistës "Il Librario"

Vazhdon të ngjallë debate përjashtimi nga çmimi Goncourt i romanit "C'était ça ou mourir" të shkrimtarit kanadez Thélyson Orélien, pas akuzës se ishte shkruar me ndihmën e inteligjencës artificiale. Dhe ndërsa denoncimi anonim në X është bërë viral, shumëkush pyet (edhe në Itali) se çfarë do të thotë të shkruash me inteligjencën artificiale (ose me ndihmën e saj) dhe nëse mjetet e posaçme për zbulimin e përdorimit të saj janë apo jo të efektshme. Një diskutim që prek disa tema (përfshirë mbrojtjen e së drejtës së autorit, si edhe akuzat për racizëm) dhe që është rihapur nga një ndërhyrje e shkrimtarit Paolo Giordano, i cili ka treguar se nuk ka kurrfarë marrëdhënieje me IA-në ("E kam shkëputur nga interneti kompjuterin në të cilin shkruaj...") dhe ka shprehur të gjitha frikërat e tij – Hollësitë e debatit dhe rastet e mëparshme (në pritje të zhvillimeve të reja)

paditë e këtij lloji do të shtohen kundër të gjithë autorëve, ndoshta me një mosbesim gjithnjë e më të madh ndaj atyre që nuk kishin botuar përpara përhapjes së vrullshme të LLM-ve" (modeleve të mëdha gjuhësore, *shën. i red.*).

Ndërsa vetëm pak muaj më parë *Il Post* kishte dalë me një artikull me "truke dhe faqe interneti që mund të japin ndonjë të dhënë" për të kuptuar nëse një tekst është shkruar nga njeriu, vetë Sarr reflekton mbi "rrugën pa krye" ku ndodhemi sot: "T'i nënshtrosh tekstet kontrollit të një programi për zbulimin e IA-së është një tjetër mënyrë për të ushqyer IA-në, për të majmur mizorinë e kapitalizmit në versionin e tij tekno-vrasës dhe për ta kthyer makinën jo vetëm në një arbitër, por në një Zot që do të vendosë çfarë është njerëzore dhe çfarë nuk është njerëzore".

"Asnjë libër nuk shkruhet 'nga një inteligjencë artificiale'"

Ndërsa debati është zgjeruar pashmangshëm, del në pah se sa pak dihet ende për këto modele gjuhësore dhe për përdorimin – krijues? – të sistemeve të inteligjencës artificiale. Luca Sofri, themeluesi i *Post*-it, në blogun e tij, *Wittgenstein*, ka reflektuar mbi procesin e shkrimit të një libri, me ose pa ndihmën e makinave: "[Orélien] nuk është se u zgjua një mëngjes, shkoj në tryezën e tij të punës, hapi kompjuterin dhe gjeti aty një roman që një program e kishte shkruar gjatë natës pa dijeninë e tij". E shumta, ka vijuar Sofri, mund të thuhet se ky mjet është përdorur "në përputhje me një ide dhe me një udhëzim të hollësishëm të autorit të librit dhe në shërbim të tyre". Sigurisht, kjo nuk e përjashton mundësinë që përdorimi i padeklaruar i këtij mjeti të bjerë ndesh me rregullat e çmimeve e të vlerësimeve apo me kontratat me botuesit.

E gjithë kjo na rikthen te pyetjet mbi aftësitë krijuese të IA-së, edhe në krahasim me aftësitë njerëzore: "Ose vendosim se [cilësia e romanit] është meritë e mjeshtërisë dhe e talentit të autorit", ose "arrijmë në përfundimin se një libër vërtet i bukur është prodhuar nga një program mbi bazën e disa udhëzimeve të parëndësishme e me pak vlerë, të dhëna nga njeriu: dhe atëherë ndoshta duhet të përmbysim gjithçka që i kemi thënë njëri-tjetrit deri më sot".

"Të shkruash me IA-në është më se në rregull"

Ndërsa në Mbretërinë e Bashkuar është menduar për një etiketë që të dallojë veprat e shkruara nga njerëzit, është me interes të reflektojmë se çfarë do të thotë vërtet të shkruash duke përdorur këto mjete. Në Facebook, drejtori editorial i revistës *L'indiscreto*, Francesco D'Isa, i cili shprehet shpesh për këto tema, ka reflektuar mbi mbingarkesën me informacion që shkakton përdorimi i inteligjencës artificiale, pasi "e rrit aq shumë kapacitetin njohës, sa ndonjëherë e mbingarkon trurin". Dhe pikërisht duke komentuar lajmin e përjashtimit të Thélyson Orélien nga çmimi Goncourt, ka shtuar: "Të shkruash me IA-në është më se në rregull, madje, nëse punon më mirë duke e përdorur, më duket marrëzi të mos e përdorësh...".

Vetë D'Isa ka shkruar më pas për *the-bunker.it* një reflektim me titull *Gjuetia e shtrigave kundër atyre që përdorin IA-në për të shkruar është marrëzi*: "(...) Mund të përdor stilografin e gjyshit, një makinë shkrimi, Word-in me korigjuesin automatik, një redaktor që paguhet për faqe dhe ma rishkruan gjysmën e kapitullit, ose një model gjuhësor që më propozon njëzet variante të një paragrafi,

nga të cilat ruaj tre rreshta. Mund të kem lexuar një mijë libra dhe të kem marrë prej tyre stil e ide, ose të mos kem lexuar asnjë rresht. Mund të marr një subjekt nga një histori e dëgjuar në kafene ose të ma sugjerojë një ëndërr; mund të flas për ngjarje të vërteta nga jeta ime ose t'i sajoj fund e krye dhe të them se janë të vërteta. Lexuesi ka gjithë të drejtën ta gjykojë atë që gjen në faqe dhe ta ndërpresë leximin nëse nuk i pëlqen. Të tjerat, ama, janë punë të miat dhe, nëse të intereson kaq shumë ta zbulosh të vërtetën, dije se ajo do të mbetet gjithmonë përtej vështrimit tënd: nuk do të kesh kurrë asnjë siguri. Shkrimi e fsheh atë që shkruan në një mijë mënyra dhe nuk është kurrë, kurrë dhe, e përsëris, *kurrë*, fryt i një pene të vetme, as edhe po ta mbyllësh autorin në një qeli izolimi”.

Nuk është rasti i parë: nga *Shy Girl* te *Call Me, I'll Hide the Body*

Ndonëse Orélien vazhdon të bëjë bujë edhe për shkak të suksesit të librit, rasti i tij nuk është i pari ku përdorimi i mundshëm i inteligjencës artificiale gjeneruese ngjall debate në botën e botimeve.

Mes fundit të korrikut dhe fillimit të gushtit, për shembull, u fol për Jerry Falade dhe romanin e tij të parë, *Call Me, I'll Hide the Body*: pasi 14 botues shprehën interes dhe ofertat tejkaluan 2 milionë dollarë, agjencia që përfaqësonte shkrimtarin e ri vendosi ta tërhiqte romanin kriminalistik për shkak të “dyshimeve mbi zanafillën e dorëshkrimit”. Falade, përveçse mohoi të kishte përdorur IA-në, foli edhe për një “paragjykim ndaj autorëve të zinj”.

Në mars, ndërkaq, shtëpia botuese Hachette kishte vendosur ta tërhiqte nga tregu romanin horror *Shy Girl* të Mia Ballard, për shkak të dyshimeve për përdorimin e IA-së. Kjo çështje u hap pas botimit të romanit, i cili, siç njofton edhe *BBC*-ja, tashmë ishte shitur në afro dy mijë kopje në tregun britanik. Ndonëse gjatë gjithë kohës është folur për një përdorim të dyshuar, emri i Ballardit mbetet i njolllosur: “Kjo polemikë ma ka ndryshuar jetën në shumë drejtime, shëndeti im mendor nuk ka qenë kurrë më keq dhe reputacioni im është shkatërruar

për diçka që as nuk e kam bërë unë vetë”, ka rrëfyer autorja.

Komunikata e Les Éditions du Boréal (botuesi kanadez i Orélienit)

Por le t'i kthehemi rindërtimit të çështjes Thélyson Orélien: më 24 shtator, botuesi kanadez i Orélienit lëshoi një komunikatë për shtyp, ku komentonte ngjarjen, duke pohuar se “në asnjërën prej këtyre fazave (redaktimi gjuhësor dhe korrektimi i bocave, *shën. i red.*) Boréal nuk ka përdorur inteligjencën artificiale”. Nga ana tjetër, sa i përket punës së kryer përpara dërgimit të dorëshkrimit, theksohet se për shtëpinë botuese “është e pamundur të konfirmojë ose të hedhë poshtë akuzat e ngritura kundër autorit dhe, në këto rrethana, është thelbësore të mos nxirren përfundime të nxituara...”. Më pas shtohet: “Në mungesë të provave konkrete dhe të prekshme, nuk na takon neve të vendosim nëse ka të drejtë të ekzistojë”.

Duke reflektuar edhe mbi debatin e tanishëm, që shkon përtej këtij rasti të veçantë dhe tashmë përfshin shumë më tepër aktorë, shtëpia botuese kanadeze Boréal thekson se marrëdhënia mes botuesit dhe autorit duhet të mbështetet te besimi: “Nuk duhet të shndërrohet në një proces mbikëqyrjeje”.

Në këtë diskutim, ndër të tjera, nuk duhet harruar roli qendror që ka e drejta e autorit në veprimtarinë botuese...

Përgjigjja ndaj akuzës për plagjiaturë

Në një tekst dërguar *Agence France-Presse* (*AFP*) në mesin e tetorit, edhe Thélyson Orélien ka shprehur qëndrimin e tij pas akuzave dhe komenteve të panumërta. Shkrimtari kanadezo-haitian e ka cilësuar si “një shpifje dhe një herezi” akuzën se ka përdorur inteligjencën artificiale, duke shpjeguar se ka përdorur “mjete për kërkim”, por se “asnjë fjali nuk është krijuar nga një makinë” (siç njofton edhe *Le Monde*).

Sa u përket, ndërkaq, akuzave për plagjiaturë, Orélien pohon se ka “bërë gabime të papranueshme”, duke kërkuar ndjesë që ka kopjuar tekste pa cituar burimet.

Vetëm pak javë më parë, po në një komunikatë për shtyp, botuesi i tij i kishte cilësuar këto akuza si “shkak për shqetësim”, sepse “cenojnë vlera të shtrenjta për ne...”.

Paolo Giordano dhe “mbrojtja” kundër IA-së

Siç u përmend më sipër, edhe në Itali spo diskutohet shumë për këto tema dhe, në këtë drejtim, duket se do të hapë një tjetër shteg diskutimi reflektimi i shkrimtarit Paolo Giordano, i botuar më 13 tetor në *Corriere della Sera*. Edhe fituesi i çmimit Strega të vitit 2008 është shprehur për çështjen Orélien dhe ka treguar se nuk ka kurrfarë marrëdhënieje me inteligjencën artificiale.

Fillimisht, Giordano e ka cilësuar vendimin e Akademisë Goncourt si një “luftë të shenjtë – që ajo do ta humbasë, që ne do ta humbasim – në mbrojtje të inteligjencës natyrore”, ndërsa më pas është përqendruar tek e tashmja: “[IA-ja] Ndoshta nuk do t'i zhdukë romancierët, por tashmë ka ndryshuar diçka në profesionin tonë...”.

Giordano, i cili ka treguar se po punon për një roman të ri, ka shpjeguar mënyrën se si e ruan skedarin: “Dua të lë një gjurmë të qartë, në rast se do të nevojitet, të procesit të korigjimit hap pas hapi, si edhe të çorientimit tim”.

“E kam shkëputur nga interneti kompjuterin në të cilin shkruaj”

Por jo vetëm kaq. Si reagim ndaj shumë prej denoncimeve dhe zbulimeve lidhur me “ndërhyrjen e platformave sociale në zgjedhjet e vendeve të ndryshme”, ndikimin e këtyre platformave në shëndet dhe “trajnimin e inteligjencave artificiale” në shkelje të privatësisë dhe të së drejtës së autorit, Paolo Giordano ka pohuar se e ka “shkëputur nga interneti kompjuterin” në të cilin shkruan.

Për t'u mbrojtur nga *vizitorë të mundshëm nga jashtë*, Giordano ka zgjedhur, në fakt, të “kthehet prapa”, duke shmangur ruajtjen e skedarëve në cloud ose dërgimin e varianteve të dorëshkrimit me email: “Për herë të parë në karrierën time, agjentja ime, kur të vijë çasti, nuk

do të marrë një mesazh me një skedar bashkëngjitur. Do t'i çoj memorien USB ose fletët e shtypura, dorazi, ose do t'ia dërgoj me postë të shpejtë. Të njëjtën gjë do të bëjë edhe ajo me shtëpinë botuese”.

Kështu, mes frikës se mos e marrin për paranojak dhe shpjegimit të çmimit që i është dashur të paguajë për zgjedhjet e tij, autori i romanit *Vetmia e numrave të thjeshtë*, që vazhdon të shitet prej vitesh, e ka mbyllur me një propozim. Jo për “t'i djegur makinat (tani për tani)”, por për “t'i përdorur sa më pak”.

Debati i ngjallur nga reflektimi i Giordanos

Paolo Giordanos i është përgjigjur shkrimtarja Chiara Valerio, në një shkrim të botuar në *Post*: “Refuzoj të verifikohem e të certifikohem nga një makinë e majmur prej vitesh me fjalët e mia dhe të të tjerëve. Refuzoj, me pak fjalë, të pranoj që kronologjia e fjalëve të mia të përcaktohet nga një makinë”. Eseitja vijon më tej: “E di shumë mirë se nesër dikush mund të më thotë se ajo që kam shkruar sot, dhe mënyra se si e kam shkruar, është vepër e IA-së. Por është e kundërta: IA-ja vjen prej meje, madje prej të gjithëve ne”.

Giordanos i është përgjigjur edhe vetë D'Isa, në një reflektim të botuar në *theitalianreview.com*, me titull “I dashur Paolo, mos i numërto me skedarët”, që nisat nga një premisë: “(...) Giordano është krejt i lirë të mos e përdorë inteligjencën artificiale, të mos i zërë besë, ta urrejë, t'i shkruajë romanet e tij në një pllakë argjile, nëse kjo e bën të ndihet më mirë. Besoj se askush, as më i marrosuri pas teknologjisë, nuk i ka kërkuar ndonjëherë të veprojë ndryshe. E keqja është se ai kërkon diçka prej nesh...”. Dhe më tej shkruan: “(...) Atëherë po përpigem t'i bëj një propozim Paolos dhe kryqtarëve: si thua të vazhdosh të shkruash si të duash, të mos i numërtosh më skedarët dhe të biem të gjithë e të gjitha së bashku dakord që secili të shkruajë me çfarë të dojë? Mund t'i refuzosh këto makina për arsye etike, estetike, politike. Deri këtu gjithçka në rregull. Mjafton që ai që nuk përdor një mjet të mos i japë vetes të drejtën të përcaktojë se si punon ai që e përdor...”.

KADARE

Ka ardhur vjeshta në Tiranë,
Siç vjen ngaher’ gjith’ klas e nostalgji;
Lejlekët ikën Kadare, ca re puplore
Imazh’ i tyre janë, lënë si kujtim...

Në trotuarin e praruar tej nga gjethet,
Që duken sikur s’ranë nga drurët, por nga hëna,
Sërish më shfaqesh me jakën ngritur lart,
Tek ecën në vetëmimin e krijimit...

Eh, Kadare, veçse duke ecur
N’udhën që s’mbaron të ndërmend ;
Zëri yt vibrant në botë,
Prej energjisë që s’shteroi t’u përdez !

Gjirokastra,Tirana, Parisi më pas,
Mall janë e dashuri, trazim e drit’ !
E gjatë jeta, marramendshëm e gjatë ,
Dhe, mizorisht e shkurtër sa pasthirrma ah !

Vjeshta tiranase, klas e nostalgji,
Si e lirikave që shkrove ti ;
Me jakën ngritur lart përshkon udhën,
Të gjallëve s’u ndahen kurrë gjenitë !

2024

KADRI ROSHI

N’oborrin e Teatrit Kombëtar,
Kadri Roshi, mbështetur te bërrylat
Monumentalisht ulur qendronte,
Teksa pinte ngapak raki,
Duke ngjyer herë – herë gishtin tregues
Me piper speci djegës
Që t’i ndesheshin në fytyrë
Dy xixëllima !

Në moshë të shtyrë tashmë
I ndërmendet e s’i shuhet përfytyrimi
I Ali Pashë Tepelenës,
Sundimtarit,
Ashtu me atë mjekrën e kreshpëruar
Dhe taxhin bektashian në kokë ;
Në trup fustanella dhe jeleku fijejar.
Pisqollat tinëzare në brez...

Eh, Kadri Roshi
Ikona rrezatuese e aktrimit
Dëshironte të luante
Ali Pashanë
Madhështorin e pafribruar ;

Mjeshtërisht ta luante,
Aqsa publiku,përnjëmend,
Të besonte se, ishte ngjallur
Mrekullisht
Pashai
I vërteti !

Ah, piperi djegës i kuq zjarr,
Djegësja raki, ah !
Si ta përshkënditnin fytyrën,
Tek ndesheshin,
Mendjen,tek trazoheshin ,
Si ta përndiznin !
Kadri Roshi, sovran dhe ai,
Në skenë ,
Kish nevojë për Ali Pashanë,
Që të shmangte boshësinë e pleqërisë,
Squlljen që së honepste ta shmangte
Dhe...
Zbritjen nga skena !

Do t’ia rrëmbente të paepurit
Bubullimat e zërit,
Dritën zhbiruese të syrit,
Urdhrat e thiktë,
Energjinë vullkanike ...
Oh patjetër
Do të alipashëzohej !

2001

VIDEO VIRALE

Një korb si i Edgar Poe - së
Dergjet i ngordhur,më falni, i vdekur
Përtokë,
Me këmbët mbledhur mbi bark
Dhe kryet futur nën pupla...

Por, shihni !
Një korb i zi ende i gjallë
Nga qielli zbret
Dhe i vjen pranë.

KONSTANDIN DHAMO

Kadare dhe poezi të tjera

poezi

Përmbys kthehet dhe ai
E s’krokotat,
Tek mban një minutë heshtje,
Vdekjen
Duke simuluar
Me kurajë !

Ç’homazh sublim !
Veç ta dish, o korb jetëgjatë
Se, askush nga ne, njerëzit,
Qeniet me intelekt të lartë
Nuk do të guxonte,
Nuk do të denjonte, madje
Të përvetësonte
Ritualin tënd ...

2014

NË MUZEUN E LUFTES

N’oborrin me armët trofe
Të këtij muzeu të Luftës
Fëmijët me përparëse të bardha,
T’ardhur nga kopshti,
Si kalë e kanë shaluar
Tytën e stërgjatë të një topi
Dhe, luajnë e brohorasin .

Nënqesh dhe them :
E tmerrshme duhet të ketë qenë
Kjo armë e artilerisë së rëndë,
Kur e shpikën për të gjunjëzuar
Popujt.
Sepse, çdo luftë ka pasur
Një armë – gogol të sajën ...

Por luftuan popujt e shtypur
Dhe, n’armë demode
Çdo armë - gogol kthyen.

M’u ndërmend një kromikë televizive,
Që njoftonte lëshimin n’ujë
Të një nëndetëseje të re atomike
Me emrin trazues skandaloz
Jezu Krisht në bord !

Protestoi repretësisht Vatikani;
Protesta e tij ra si mallkim :
Ç’është ky emër që i vutë
Një përbindëshi shfarosës !?
Jezu Krishti kurrë s’proklamoi
Një program ushtarako – politik...

Enola Gay,Enola Gay...
Pa ngurruar,
Madje me krenari,
A s’i vuri piloti emrin e mamasë së tij
Avionit që hodhi mbi kokat e njerëzve
Bonbën atomike në Hiroshima ?

Por po ndjek kalamajtë
Që zbardhëllejnë si pëllumba;
Kanë shaluar armën – gogol ata,
Armën tashmë të demoduar
Dhe brohorasin dhe luajnë...

1980

KRONOLOGJI E JETËS SË NAIM FRASHËRIT

Lindi në Frashër
Më 1846.
Binjaku i tij vdiq ,
Naimi sigurisht jetoi...
Më 1855
Merr mësim nga hoxha i fshatit,
Sëmuret nga tuberkolozi
Më 1861.

Më 1874
Drejtor dogane bëhet në Sarandë ;
Punët, thuhet, i shkonin mbarë...!

Më 1878
Tronditet nga vendimet
E Kongresit famëkeq të Berlinit;
Tronditje poeti misionar,
Që iu shndërrua në revoltë.

Boton menjëherë
Gramatikën e Gjuhës Shqipe
Poemën monumentale
Historia e Skënderbeut,
Fjalët e Qiririt që ndriste e digjej !
Bënte kohën shqiptare
Naimi,
Fenomen i saj ishte ai;
O, harrova t’ju them:
Vdiq
Më
1900...

1986

NJË PEMË

Çdo herë në Gjirokastrë shoh
Rrapin monumental,
Ku hitlerianët Bulen varën dhe Persefonin .
Eshtë rritur rrapi tashmë dhe majën
Retë dhe rrufetë ia përshkojnë.

Një trekëmbësh mund të kishin gjetur,
Që do të ishte zhdukur gjithsesi....
Por gabuan të vdekshmit,
Përdorën këtë pemë,
Që çel pranverave.
Siç do të çelnin heroinat e reja .
Prek degët e njoma dhe tronditem;
Më duket sikur prek Bulen,
Sikur prek Persefonin !

1973

PËLLUMBAT FLUTUROJNË MBI HIROSHIMA

Mbi Hiroshima fluturojnë sërish pëllumba
Të vërtetë ,
Në një qiell që shkëlqen nga dielli,
Jo nga rrezatimet radioaktive.
Koreografia e tyre e bardhë për paqen
Ndiqet mes brohoritjesh
Këtu, në tokën që u saharizua
Dhe jetës, si në Zanafillën Biblike
Iu desh të nisë nga e para...

Po ku është avioni me emër nënë në bord,
Avioni Enola Gay që hodhi bombën
Mbi kokat e njerëzve,
Duke filluar Epokën Atomike ?

Të gjithëve u përhitet në sy ai, avion,
Por sakaq
Tutje mbi një pedestal të lartë
Shihen monumentin e gogolit atomik,
Goxillën gojëzjarr !
Ç’thoni për këtë shprehje artistike të tmerrit,
Ç’mendonit tashmë , që po bëhet art me atomin;
U përul përfundimisht njeriu para tij,
Apo përfundimisht e mposhti ?

1995

MESIM FEMIJESH

Djali mbi libër
Tërësisht përqëndrohet
Të mësojë kaq gjë:
Zogu këndon
Peshku noton
Qingji lodron.

Mësim fëmijësh
Me naivitete prekës,
Por, sa m’e komplikuar
Është jeta !
Raca idiote njerëzore
Mburret
Tek kërcënon vetveten
Me shfarosjen atomike !

Herë pas here
Ah, sikur t’i ktheheshim
Mësimi shërues
Zogu këndon
Peshku noton
Qingji lodron...

1986

PËRRALLËTARI ANDERSEN

Hans Christian Andersen
Vdiq,pasi ra nga krevati,
Kur ishte shtatëdhjetë vjeç.

Bashkëkohësit e tij,kjo nekrologji
Pa mend i la,
Për më tepër, kur mësuan se...
Prej rënies nga krevati
Vdiskësh
Një në tre milionë vetë...

Përrallëtari i Madh Hans
Veçse çuditshëm mund të vdiste ;
Si episodet e përrallave të tij
Vdekjen duhet ta kishte...

Ah,dhe në xhep ngaher’Anderseni mbante
Një pusullë të vogël,ku kish shkruar,
Ashtu shqetësueshëm me ndonjë gabim
Ortografik,
Siç i shkruante i përpirë nga frymëzimi
Rreshtat e rrjedhshëm të përrallave :

Kujdes, nuk kam vdekur !

Ua kujtonte atyre që do t’ia gjenin në xhep,
Ndoshta kur ta pikasin përhumbur
n’amshimin
E përrallave të tij,
Në shoqëri t’ëmbël me Rosakun,
Që zbukurohej tek rritej,
Njëherësh me Princeshën mbi Bizelen
Dhe, atë Vogëlushin trimosh dhe çapkën,
Që briti mes turmës servile dhe frikacake :

Mbreti është lakuriq...

Ajo pusulla e vogël,
Ashtu,me ndonjë gabim drejtshkrimor
Vlente
Edhe pasi Përrallëtari i Madh
U rrokullis nga krevati...

Kujdes, nuk kam vdekur...

2000

<div> <div> SI HYN NGANJËHERË NË HISTORI </div> <div> <p>Arkivolin e Balzakut Drejt Per – Lashezit E mbajti Viktor Hygo Aleksandër Dyma Sent Bëvi Dhe ,ministri Barosh Që hyri në histori Vetëm e vetëm Sepse vuri Një dorë në cep të arkivolit.</p> </div> </div>	
<div> <div> 1992 </div> <div> </div> </div>	
<div> <div> ARAKATAKA </div> <div> <p>Sa komik ky emër, sa tragjik, Por nuk mund të quhej ndryshe kurrsesi Vendlindja e Gabriel Garsia Markezit. Arakataka – arakataka, Onomatope e zhurmave të një karroje, Që ec e ngec rakatak kalldrëmeve , Arakataka bën , kur hapet e mbyllet Edhe një portë me mentesha të ndryshkura. Por , edhe kur pyesin , fjala vjen Si punon qeveria ? Kuptueshëm për këdo në botë mund të përgjigjesh: Arakataka... Siç do të thoshe , edhe shatra – patra... Eh, i nderuar Markez, Bota jonë E ku nuk është arakataka ?</p> </div> </div>	
<div> <div> 1992 </div> <div> </div> </div>	
<div> <div> KEPUCËT E LENINIT </div> <div> <p>Monumentin e Leninit Të përruar bujshëm pas Luftës, Thuajse ilegalisht po e çmontojnë natën, Jo për ta futur në Galerinë e Arteve, As për ta ringritur në një tjetër shesh , Por për ta hedhur të shpërbërë Jashtë s'ardhmes....</p> </div> </div>	
<div> <div> </div> <div> <p>Si t'ishte objektiv për t'u qëlluar, Ashpërsisht prozhektorët e zbulojnë. E trand vinçi Leninin, e shkëput N' ajër e lëkund si marionetë, Apo si një pendule ore, Që kohë s'tregon më...</p> </div> </div>	
<div> <div> </div> <div> <p>Pa shihini këpucët që ndahen nga trupi Dhe mbesin mbi pedestal! A thua , në Shqipëri , përsëri , Do t'i mbathë ndokush , vallë ?</p> </div> </div>	
<div> <div> 1991 </div> <div> </div> </div>	
<div> <div> LIRIA </div> <div> <p>Monumentet e diktatorëve popujt i rrëzojnë vetë, Vetë përsëri disa kërkojnë t'i ringrejnë. Janë të paaftët e rrezikshëm , Që i çorodit liria, s'dinë ç'ta bëjnë.</p> </div> </div>	
<div> <div> </div> <div> <p>Rrugës enden nervozë dhe kërcënues ; Dikë duan patjetër mbi krye ta kenë, Emrin t'ia përmendin në shtëpi, të mburren me të, Për vete të jenë skllëvër dëshirojnë përjetë.</p> </div> </div>	
<div> <div> </div> <div> <p>Duan dikë t'u diktojë qethjen dhe veshjen, Si bëhet pikturë t'u thonë, si shkruhet poezi; Radhëve të gjata t'u kthehen duan Triskave të bukës , recetës për dashuri.</p> </div> </div>	
<div> <div> </div> <div> <p>Këta që frikshëm pushtetin adhurojnë. Veç të dhunuar ndihen mirë. Çdo ditë i këndohet lirisë,gjith'entuziazëm, Po kush ka besuar se, e duan të gjithë ?</p> </div> </div>	
<div> <div> 1993 </div> <div> </div> </div>	
<div> <div> EKSPOZITË </div> <div> <p>Furra të shuara dhe të shembura Si kratere vullkanesh të vdekur; Xhama të thyer mprehtësisht gjer lart,</p> </div> </div>	

Që të shqetësojnë
Si të ishin thyer vetë qiejt...
Kjo uzinë e braktisur hesht, por sot
Aty një ekspozitë arti është hapur...

Çapiten vizitorët mbi zhurin e truallit;
Vëmendshëm si nxënësit në shkollë vështrojnë
Pikturat me ngjyrat e ngjeshura nervozisht,
Varuar mbi muret me suva të prishur...
Pastaj portretet me asimetri tragjike ,
Modeluar në baltë me mollëzat e dridhshme
Të gishtave ;
Më pas diademat pa diamante
Flamurin e një supershteti më tutje
Krekosur në bishtin e një fshese të madhe ,
Pemët e shkultura , hedhur mbi shkru mb.
Dhe oturakët e azilit të pleqve
Mbushur me lule...

Por shih!
Shkëputet një vizitor
Për të pshurrur te rrënojat , në fund të repartit.
Të tjerët e ndjekin me interes,
Që të shijojnë performancën e tij të beftë.

Ah, ç'zgjidhje e hollë
E kuratorit

1995

PRANVERA E VIOLINAVE TË VIVALDIT

Hej,Vivaldi Vivaldi,
Ikonë e stinëve !
Pentagrami yt trillan
Harbon violinat !

Përndezeje të ethshme,
Magji krijuese ;
Harqet e përshkënditur mbi telat
Flu flu flu,
Flutura janë,bletë
Dhe, erë pjalmuese...

Ç'muzikë entuziaste
Ringjall natyrën !
Shkrihen akujt dhe dëborat,
Lumenjtë vërshojnë
E toka ngrohet të çelë lulet
Siç ngrohet veza
Kur çel zogun !

Oh, i shoh, i shoh i frymëzuar
Përshkuar i tëri tejpërtej
Nga rezonanca zotëruese
E violinave !

Vivaldi
Vivaldi
Q'u marramende gjithë jetën
Udhëve ujore që valëvitnin,
N'ëndërrim të vezulluar
Pasqyrimet e Venecias,
Qytetit shtet perandorak,
Ku dashurohej dhe bëhej art...

Si në ditët me dritë të Zanafillës
Pranvera e Vivaldit !
Hapen lulet e bardha dhe të kuqet,
Të kaltrat hapen,të verdhat ,të manushaqtat ...
Shtyhen retë dhe rrokullisen ,
Hollohen mjegullat,
Vetëtimat qiellin
Si qelq krisin...

Vivaldi
Vivaldi

Ekzaltohen violinat e pranverës,
Tek ngjyrosin sensualisht
Peizazhin si mozaik regëtitës ;
Oh,violinat sakaq
Dhe vetë shpirtëzohen !

Mes lulesh dhe ujërash që derdhen,
Dhe rrezeve të diellit
Që shqyhet gazit,
Apofenia e Venusit të dashurisë
Shfaqet...

Ç'dëshmi amshimi
Pranvera e Vivaldit !

Viva Vivaldi !

1999

Një vështrim kritik mbi romanin “Mes shkencës dhe dritës”

KUR DRITA BËHET MISION

Nga dr. Migena Arllati

“Mes shkencës dhe dritës” është një roman që, përtej historisë së dashurisë, familjes dhe ringritjes së dy protagonistëve, ngre një pyetje të vjetër dhe gjithnjë bashkëkohore: ku mbaron ajo që mund të shpjegojë njeriu dhe ku fillon ajo që ai vetëm mund ta besojë, ta përjetojë dhe ta kërkojë në misterin e ekzistencës?

Pikërisht këtu qëndron edhe kuptimi më i thellë i titullit. “Shkenca” në roman përfaqëson arsyen, dijen, përpjekjen njerëzore për të kuptuar dhe për të ndërtuar jetën mbi sigurinë e asaj që mund të provohet. “Drita”, në anën tjetër, është simbol i besimit, shpresës, dashurisë, mirënjohjes dhe asaj hapësire të padukshme ku njeriu përballet me pyetjet që shkenca nuk mund t’i mbyllë me një përgjigje përfundimtare. Romani nuk i vendos këto dy botë në kundërshtim; përkundrazi, kërkon dialogun e tyre.

Marku dhe Maria janë bartësit kryesorë të këtij kërkimi. Historia e tyre është një udhëtim nga dhimbja drejt dashurisë, nga pasiguria drejt familjes dhe, më tej, nga lumturia personale drejt përgjegjësisë ndaj të tjerëve. Ata nuk janë personazhe që thjesht e fitojnë jetën; ata përpiqen të kuptojnë përse iu dha një mundësi tjetër dhe çfarë duhet të bëjnë me të. Përgjigjja e tyre është e qartë: bekimi personal merr kuptim vetëm kur shndërrohet në të mirë të përbashkët.

Kjo e bën romanin edhe një vepër mbi etikën e mirënjohjes. Mirënjohja këtu nuk është vetëm lutje dhe as vetëm emocion. Ajo bëhet veprim. Krijimi i “Dritës së Shpresës”, përkujdesja ndaj fëmijëve të prekur nga lufta, emigracioni dhe humbja, projektet humanitare dhe përpjekja për të krijuar mundësi arsimimi janë mënyra konkrete për ta kthyer të mirën e marrë në të mirë të dhënë.

Në këtë kuptim, fëmijët janë ndër figurat më domethënëse të romanit. Arbri, Ilira, Drini, Jose dhe Marco nuk janë vetëm viktima të rrethanave. Ata shndërrohen gradualisht në bartës të së ardhmes. Pyetjet dhe ëndrrat e tyre tregojnë se humanizmi më i vërtetë nuk është ai që krijon varësi, por ai që rikthen dinjitetin dhe mundësinë për të ecur përpara. Fëmija që sot merr një dorë ndihme mund të bëhet nesër dora që ndihmon dikë tjetër. Kështu krijohet një vazhdimësi morale e cila e tejkalon jetën e personazheve kryesore.

Një nga simbolet më të fuqishme të romanit është drita. Ajo shfaqet si agim, si qiri, si dritë hyjnore, si buzëqeshje fëmijësh dhe si shpresë. Por kuptimi i saj më i plotë zbulohet në fund: drita nuk është diçka që njeriu e zotëron. Drita është diçka që ai duhet ta përcjellë. Kështu ajo shndërrohet nga simbol në detyrë morale.

Në anën tjetër, “shkenca” nuk është thjesht një element dekorativ i titullit. Ajo lidhet me mënyrën moderne të të menduarit, me profesionin, me institucionet, me ligjin, me organizimin dhe me përpjekjen konkrete për ta ndryshuar realitetin. Personazhet nuk presin vetëm një mrekulli; ata studiojnë, planifikojnë, punojnë, ndërtojnë, organizojnë dhe veprojnë. Pikërisht këtu romani gjen një ekuilibër interesant: besimi nuk e zëvendëson veprimin njerëzor, ndërsa veprimi njerëzor nuk e zhdok misterin e jetës.

Nga pikëpamja stilistike, romani mbështetet në një prozë të ndjeshme, emocionale dhe shpesh reflektuese. Dialogët janë të pasur me mendim, ndërsa natyra, deti, shtëpia, udhëtimet dhe hapësirat ku lëvizin personazhet marrin shpesh funksion simbolik. Autori Prend Ndoja nuk kërkon vetëm të tregojë çfarë ndodh; kërkon të pyesë se çfarë kuptimi ka ajo që ndodh.

Kjo priirje filozofike është njëkohësisht një nga pikat më të forta dhe një prej hapësirave ku vepra mund të fitojë më shumë artistikisht. Ajo që mbetet më e rëndësishme është vizioni i tij human. “Mes Shkencës dhe Dritës” nuk kërkon ta bindë lexuesin se ka gjetur përgjigjen përfundimtare të misterit të jetës. Përkundrazi, ai e vendos njeriun pikërisht në hapësirën e pyetjes. Aty ku dija përpiqet të kuptojë, ndërsa shpirti përpiqet të besojë; aty ku arsyeja ndërton dhe dashuria jep kuptim.

Në fund, Marku dhe Maria kuptojnë se njeriu nuk mund ta zotërojë as jetën, as kohën, as pasurinë. Ai mund vetëm të kalojë nëpër to dhe të lërë pas diçka nga vetja. Jo monumentin, por gjurmën. Jo pronën, por ndikimin. Jo atë që ka mbledhur, por atë që ka dhënë. Dhe këtu romani arrin në përfundimin e tij më të fuqishëm: jeta nuk matet vetëm me kohën që kemi jetuar, por me dritën që kemi lënë pas. Vlera kryesore e kësaj proze qëndron në një ide të thjeshtë, por me peshë universale: njeriu nuk shpëtohet vetëm për të jetuar më mirë, por edhe për të kuptuar se çfarë duhet të bëjë me mundësinë e dytë që i është dhënë. Marku dhe Maria e gjejnë përgjigjen te dhënia.

Ata ndërtojnë familjen, por nuk mbyllen në të. Ndërtojnë një shtëpi, por nuk e konsiderojnë atë kufirin e botës së tyre. Përjetojnë bekimin, por nuk e mbajnë vetëm për vete. Ata kuptojnë se pasuria më e madhe e njeriut nuk është ajo që mund të zotërojë, por ajo që mund të lërë në jetën e dikujt tjetër.

Prandaj ky rrëfim artistik është, në thelb, një rrëfim mbi kalimin nga ekzistenca te kuptimi, nga të jetuarit për veten te të jetuarit edhe për tjetrin. Dhe pikërisht këtu qëndron kulmi i saj etik e filozofik: jeta mbaron si kohë, por nuk mbaron si gjurmë. Drita që ndez te tjetri mund të vazhdojë të ecë edhe atëherë kur ti nuk je më aty. Pra, drita vazhdon të ecë.

E tërë vepra mund të lexohet si një roman i dashurisë, por edhe si një roman i ndërgjegjes. Një roman mbi shkencën që kërkon përgjigje dhe mbi shpirtin që kërkon kuptim, mbi plagën dhe shërimin, mbi fatin dhe zgjedhjen, mbi atë që njeriu merr nga jeta dhe atë që ai i detyrohet jetës.

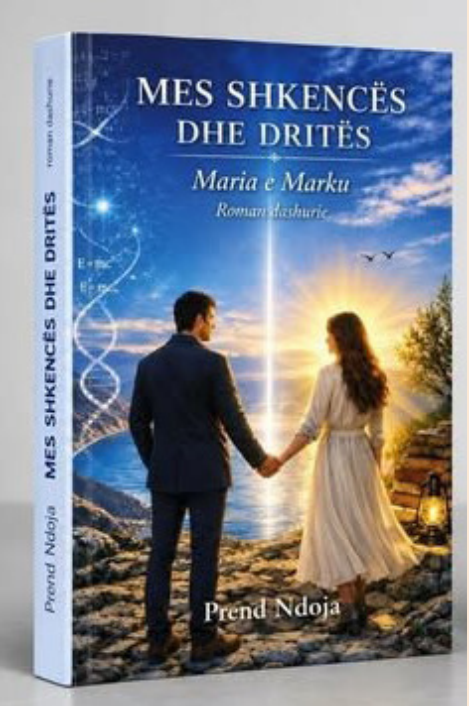
Në fund të fundit, pyetja nuk është vetëm nëse ekziston drita.

Pyetja më e madhe është: Çfarë bëjmë ne me dritën që na është dhënë?

Dhe përgjigjja e romanit është njëkohësisht sa e thjeshtë, aq edhe e madhe:

Ta përcjellim.

Gjakovë, 01.09.2026

AMIANO RONDELLI
- poezi nga libri i ri -

TEXT MESSAGES

Të dashurit tanë,
jemi dhe do të jemi me emocionet
e bukura të asaj mbrëmje
plot zemër dhe poezi.

Miqësia që arrin në zemër,
i bën mirë shpirtit
dhe dhuron buzëqeshjen.

Si një ëndërr
kthimi në shtëpi
me makinën tënde të natës
[...]

E gjithë ç'thua, është e bukur
si një bigëzim, bi-Gëzim.

Dy gëzime, një dëshirë e përbashkët,
që më bën të besoj te mirësia
dhe poezia e saj.

...ende ndiej frikë
t'i quaj fjalët e mia të varfra
poezi...

Kjo frikë duhet përjetë,
dhe është poezia!

Më thuaj,
si mund të kujdesesh
për këtë frikë...

...një arsye doja
për të të shkruar,
por nuk e gjeta.
Nuk kishte ndodhur asgjë.
Atëherë - thashë, - shkruaj pa arsye,
pyet: si jeni ti dhe poezia?

...nuk ka nevojë
të ndodhë ndonjë gjë.
të jemi bashkë pa arsye.
"Kur mbrëmja
hyn nëpër sy
e varur
nga lotët tashmë të derdhur..."

Kjo rrjedhje plot dhimbje
dhe dritë zemre.

(Visar Zhiti - Damiano Rondelli)

FLUTURIMI

Papritur vargjet
bien si shi i dëndur
që ngashërejnë zemrën
e lënë lundrimeve
pamjeve me ty

dhe zbardhëllima e një mëngjesi
që na ndjek
përfundon në këngën
e një kukuvajke
mes një zhurmë të panjohur

dhe rrëmben pluhurin
mbi parvaz
tani në liri,
tani në fluturim.

PA GRAVITET

Në pragun e kopshtit të lirë
Sytë e lidhur enden
të çmendur pa drejtim,
ulërima ere, gjeometri lirie,
karusel fluturash, ngjyra të vjedhura,
të mbledhësh të shkuarën
mes fijeve të barit me aromë
dashurish të heshtura,

DY ËNDRRA QË BASHKOHEN nga DAMIANO RONDELLI

Përgatiti dhe përktheu Visar Zhiti

Është duke tërhequr vëmendjen poezia e italianit Damiano Rondelli, doktor në shkencat në Universitetin e Illinois-it në Chicago, SHBA, kur ai sapo ka nxjerrë librin e tij më të ri, ku botuesi i tij "puntoacapo", poeti dhe kritiku Mauro Ferrari shkruan në kapak:

Dimë nga Tommaso Ceva se poezia është "një ëndërr e parë në praninë e arsyes": Damiano Rondelli, mjek me prestigj të jashtëzakonshëm (për këtë flet biografia e tij profesionale), di të ndërthurë racionalitetin e profesionit të vet, - por edhe atë të domosdoshëm për ndërtimin e vargjeve, - me një frymëzim njerëzor që këtu përmbledhet mrekullisht në dialogun poetik hyrës, i cili krijohet me shkrimtarin shqiptar Visar Zhiti, edhe ai banues në Çikago.

*Vepra letrare e Zhitit është e shenjuar nga vuajtja, por edhe nga domosdoshmëria e ëndrrës. Kjo ëndërr, e ngritur në fuqinë e dytë përmes një dialogu ideal me Zhitin (por mund të themi edhe me lexuesin), këtu bëhet **Bi-sogno**, një fjalë që ndjek një vijë tangjenciale gjuhësore për të përcjellë një aspiratë ideale, e cila në këtë përmbledhje shfaqet në çdo faqe.*

Rondelli jo vetëm që punon mbi gjuhën e vet poetike, por edhe e zgjeron hapësirën tematike të saj... ai përcakton një poetikë personale, e cila, duke u nisur nga kontakti i përditshëm me të sëmurin dhe nga nevoja për ta mjekuar (aq sa është njerëzisht e mundur), përballat me ëndrën e lumturisë e madje edhe të gëzimit, në kërkim të «një shkëndije shpirti» (f. 29) në dramën e botës.

Damiano Rondelli poezinë e shkruan në gjuhën amë, kurse veprat shkencore, ligjëratat në katedrën universitare, ku është dhe shef, në konferenca ndërkombëtare etj, i ka në gjuhën angleze. Është diplomuar në Mjekësi dhe Kirurgji. Pasi e filloi karrierën e tij universitare në Universitetin e Bolonjës, që nga viti 2002 punon në SHBA, drejtues i Divizionit të Hematologjisë-Onkologjisë dhe drejtor i Programit të Transplantimit të Qelizave Staminalë dhe Terapive Qelizore. Ka marrë vlerësime të ndryshme, ndër të cilat, "Doktoratë Nderi" (Honoris Causa) nga Universidad Mayor de San Andrés e La Pazit, Bolivi; titullin "Komandant i Urdhrit të Yllit Italian" dhe "Public Service Award" nga Shoqata Amerikane për Transplantimin dhe Terapitë Qelizore. Është autor i më shumë se dyqind publikimeve shkencore në revista të specializuara dhe i veprës "Storia delle Discipline Mediche" (Historia e Disiplinave Mjekësore), i botuar disa herë nga Hippocrates Editore, Milano.

Dhe vonë, vitin e kaluar, 2025, botoi librin e parë me poezi në Itali, por dhe këtë vit, librin tjetër, prapë poezi, ëndrra e tij e hershme. Përmbledhja e re paraprihet nga fjala e Autorit:

"Nën hirin e vargjeve, zemra gjen një 'ti' tjetër nga mua dhe Tjetër nga unë. Ai 'ti' që shpesh mungon në ditët tona është bukuria, plotësi e shpirtit. Nuk kërkon asgjë në këmbim. Prania e tij në përjetimin e dritave dhe hijeve të përditshme ka forcën e erës që i hap mushkëritë. Secili është bërë për një 'ti', për të jetuar, për të dashur dhe për të zbuluar guximin e lirinë për të ëndërruar së bashku.

Titulli i librit, 'Bi-Sogno', lindi pothuajse rastësisht. Siç ndodh shpesh sot, dialogu me një tjetër kalon edhe përmes mesazheve të shkurtra në celular.

Kur miku Visar Zhiti, një poet që i ka shndërruar gurët e rëndë të jetës në një dritare të hapur drejt diellit, më shkruante, fjalët mbeten pezull dhe lidhen me shirita të lehtë emocionesh duke folur për Bi-Sogno ose dy ëndrra. Dhe bëhen poezi me dy duar, si te "Text messages".

P.S.: Në titullin e librit kemi një lojë fjalësh, një gjetje. Italisht *bisogno* do të thotë, nevojë,/ domosdoshmëri,/ kërkesë, por duke e ndarë me një vizë fjalën: *bi-sogno*, krijohet një kuptim i ri si me dy fjalë të tjera: *dy-ëndrra*, prandaj në përkthimin shqip të poesisë hyrëse, kjo fjalë, për t'u shijuar më mirë, është zëvendësuar me një tjetër, që edhe duke mos qenë të përafërta, tregojnë më mirë lojën: *Bigëzim*, ndarje në dy degë,/dyzim, dhe pastaj: *Bi-gëzim*: dy-gëzime.

Poetit i pëlqen t'i kthejë në poezi takimet, bisedat, të përditëshmet, duke besuar që kanë dhe universalen e tyre. Dhe me Damiano Rondelli-n kuptojmë se duhet poezia edhe në shkenca, në mjekësi, etj, se ka zhvillim, korp, por edhe shpirt.

enden të çmendur,
shpërthejnë nga e vërteta,
duke më parë mua
që i shoh

të fluturojnë lart pa gravitet,
me ëndrrat në gojë kthehen besnike -
mbledhin dorën time -
duhet të shkojmë.

SKENA

Teksti çrrotullon tundime,
zvarritje atipike, zgjatje tingujsh,
kakofoni aluzionesh të heshtura,
akrobaci të befasishme qendresash
të kapërcyera, përkohëshmëri
gjethesh me peshën e shiut, gjurmë
të fshira për t'u gjendur vetëm
mbi skenë, pa kujtesë. Mjafton kështu.
Lë teatrin. Ndjek dritën e derës anash,
të mbetur gjysmë e hapur, kaq vonë,
në një kishë një zë reciton vargun tim
kur je i dashur.

BUKA

Hej, poet,
dëgjo -

në shtëpitë tona
buka quhet bukë -

aroma e saj mua më ngre,
plot poezi.

VARGJE NË XHEP

Si tufa trungjesh me psherëtima djerse
goditjesh të thata, të radhitura në ahur,
pas perëndimit të diellit,
me erën e dimrit, gjumi të qetëson
me ngrohtësinë që do ta doje të përjetshme,
vargjet e varfra duke i fshehur
në ndrojtjen e një xhepi,
i aftë të përkëdhelësh mëngjeset e ngucura
në të përpjetën, pa u shqetësuar
për frymën e rënduar, ende mbërthyer
pas errësirës, për të kafshuar ditën,
me buzëqeshje të vjedhura dëllinjave,
i palodhur kurrë duke cikor lehtë duar
të vogla, të zgjatura në kërkim të sekreteve,
pret me vëmendje çastin e saktë
kur zemra i hapet dritës,
për të të zbuluar shkallën deri në qiell,
pikërisht pranë margaritarëve, që gjithmonë
të presin ty, në atë xhep ku prehet dora,
një shami ende mbështjell lutje të bekuara
nga një kohë e largët, dorëzuar
shpirtit tënd të vetëm, që udhëtimi
të ishte i sigurt, që në faqen e fundit vdekja
të mos shkruante fjalën e fundit.

MADONA E NATËS

Flet
pa fjalë,
pa më fiksuar
vështron humnerën time
gjithmonë
një ndriçim i ndrojtur
nën mbulesa
të strehës sime
ngroh pritjen
e mëngjesit
me dëlirësinë tënde
me dhimbjen tënde
të kryqëzuar
heshtje-pllakosur
në duart e tua të bashkuara
më zë gjumi.

NËNËS SIME

Të pashë për një çast
duke më përgjuar fshehurazi
nga një e çarë errësire,
të prisja një mëngjes,
të kërkoja pranë meje zëulët
në divanin tim të ri,
me shkas për të pasur ende
buzëqeshjen tënde,
ende po-në tënde me dorë.

LUFTË

Është luftë.
E pistë, e helmuar, rrjedh
e hidhur nga buzë mosbesuese
të mizorisë së akullt.
Sprapsja e së keqes
na ka burgosur dhe ne,
refugjatë pa diell.
Dua të qëlloj
me plumba të dinjiteti njerëzor,
kudo të hedh
bomba mëshire
dhe pastaj,
nëse duhet,
pa frikë do të vdes.

KAFENEJA E PROVINCËS

Kafeneja e provincës flet një gjuhë
të lindur bashkë me botën.
Flet për botën me diturinë e saj,
i ndan të mirët nga të këqijtë, shumë,
të paaftë për të parë zgjidhjet e qarta
të krizës globale.
Kamarierja kërkon falje që nuk më njeh.
Më rrëfen se respekton të gjithë,
por vetëm deri në njëfarë pike.
Thotë me zë të lartë vendimin e dënimit
për të pandehurit që mungojnë,

fajtorë për çdo padrejtësi
politike, historike madje dhe gjenetike.
Vuan nga *fumus persecutionis**
që e detyron të mos e shijojë jetën,
ajo që paguan taksat.
Nuk e di çfarë sheh kur më shikon;
unë shoh perden e syve,
dhe pas saj dhimbjen e nënës,
të bijës, të shoqes,
ose ndoshta thjesht të qenurit vetëm.

*) lat. Hija e persekutimit, dyshim.

BAGAZHET

Në aeroport lejojnë
vetëm pesëdhjetë paund
në bagazhin e mbushur me kotësi
dhe shtresa grimasash të ngjyrosura
për t'i ndërruar natën përpara pasqyrave
të puthjeve të ndjekura
dhe injorojnë të heshtur peshën e zemrës
dhe mëshirën e vështirimeve të ngulitura
të plakura në bagazhin e fshehur
pa dritë nën rrobat e qepura mirë
të atij që braktis dhembshuritë
dhe nuk do të donte të nisej.

SI ATA

Fëmijë të shqetësuar
enden të lodhur
në sallën e pritjes,
nuk e dëgjojnë më botën
dhe zërin e rreptë
të detyrave të caktuara,
vetëm kërkojnë supin e atyre
që i lindën një ditë,
të shplodhin dhe sytë.
Si ata jam dhe unë i lodhur,
i shurdhër ndaj zërit tim,
s'shoh përtej parmakëve,
e si mund të braktisem
te supi yt, o Zot?

Rasti i nobeslistes Anne Carson

Bukuria e së papërkthyeshmes!

Nga René Troy Tun

“Çdo përkthyes e njeh atë pikë ku një gjuhë nuk mund të përkthehet në një tjetër... Ka diçka çmendurisht tërheqëse tek e papërkthyeshmja, te një fjalë që hesht gjatë kalimit.”

Në esenë e saj *Variacione mbi të drejtën për të heshtur*, Anne Carson vë në dukje se çdo gjuhë ka çaste papërkthyeshmërie të kulluar — fjalë ose struktura gramatikore që thjesht heshtin kur përpiqesh t'i sjellësh në anglisht. Për të, leximi në gjuhën origjinale është e vetmja mënyrë për të qëndruar pranë atyre çasteve të heshtura e të pazëvendësueshme, në vend që t'i fusësh me forcë në një gjuhë tjetër.

Ndonëse është edhe vetë një përkthyes e shquar, Carson e bëri fare të qartë në një intervistë të kohëve të fundit se gjithmonë ka parapëlqyer të lexojë në gjuhën origjinale, sepse kjo është krejt tjetër gjë. Ka shumë fjalë ose nuanca gramatikore që thjesht nuk mund të gjejnë vend në një gjuhë tjetër.

PIKËRISHT KJO ËSHTË ARSYEJA PËRSE I NXIS GJITHMONË STUDENTËT E MI DHE TË RINJTË NË VENDIN TIM TË PËRPIQEN T'I LEXOJNË LIBRAT NË GJUHËN E TYRE ORIGJINALE, QOFTË AJO ANGLISHTJA, GREQISHTJA, FRËNGJISHTJA, GJERMANISHTJA APO KINESISHTJA, DHE TË MOS MBËSHTETEN TE PËRKTHIMET.

Gjuha nuk është aq e thjeshtë sa mund të mendoni.

Në përmbledhjen e saj *Biseda të shkurtra* (“Mbi shiun”), Carson shkruan për përpjekjen e pafund e rigoroze që kërkohet për të jetuar vërtet brenda një gjuhe e për ta kuptuar atë:

“Është detyra e një jete të tërë. Kurrë nuk mund të dish aq sa duhet, kurrë të punosh aq sa duhet, kurrë t'i përdorësh paskajoret dhe pjesoret aq çuditshëm sa duhet, kurrë ta pengosh lëvizjen aq ashpër sa duhet, kurrë ta braktisësh mendjen aq shpejt sa duhet.”

Anne Carson është përkthyes. Edhe unë jam përkthyes. Por një mesazh që të dy duam të përcjellim është ky: mos e gënjeni veten, përmes një përkthimi nuk do të përjetoni kurrë atë që përjetoni duke lexuar një vepër në origjinal. Në të vërtetë, nuk mund të thoni se keni lexuar një libër të caktuar. Mund të thoni vetëm se keni lexuar një përkthim. Dhe, ju lutem, vini re se kam përdorur “një përkthim” dhe jo “përkthimin”, sepse çdo përkthim është, sërish, një libër tjetër, i ndryshëm.

E përktheu B.H.

K ishte tri ditë që, nga një ekran i madh Ki vendosur në sheshin para bashkisë, transmetohej kampionati botëror i peshkimit me harpun. Kishin ngritur edhe një skenë për garuesit, një skelë çeliku që reflektonte rrezet e diellit mbi punonjësit që bënëin përgatitjet e fundit para mbrëmjes. Çdo ditë të njëjtat. Si një ritual. Tendat e bardha, tavolinat e larta, shampanja e sponsorëve dhe uji mineral, altoparlantët, podiumi i çmimeve dhe fenerët që ndizeshin. Në perëndim të diellit hynin në port varkat me vela, burrat sillnin me vete bijtë. Burrat me syze mbi krye dhe barqe të tendosura, bijtë me gjunjë me nyje, faqe bojërozë, flokë të dendur dhe sy të pikëlluar. Adoleshentët të pasur me bluza kolegji dhe mbathje plazhi të gjera. Të edukuar dhe të mërëzitur. Ky ishte një kujtim pushimesh që do t'u përzihej me kujtime të tjera lojërash plazhi në rrjeta të bardha, Coca-Cola me feta limoni dhe akull, kallamarë, patate të skuqura, e zëna e detit, shishja bojëkafe e kremit të plazhit dhe shishja e gjelbër aloe vera mbrapa.

Burrat ndiqnin gjithçka me seriozitet. Drejtëndëshin blu nën palma, filmat nënujorë, peshqit që peshoheshin në skenë. Gara zhvillohej në një pjesë tjetër të ishullit, në detin që lagte plazhet sherpë. Zhytësit shfaqeshin si zota në film, ashtu me harpunë, trupa të ushtruar dhe kostume zhytjeje që i bënëin të dukeshin të lëmuar dhe jonjerëzorë. Kur ndriçonin shpellat me elektrikët e dorës, fundi i detit u ngjante varreve të mbushur me ar dhe xhevahire.

Bijtë shtriqeshin në tavolina. Bijtë iknin. Linin baballarët, ia mbathnin në shesh, vërdalloseshin, sikur u mungonte diçka ku të mbështeteshin, një timon biçiklete a një gardh i oborrit të shkollës. Tundnin krahët në erë sikur do të ziheshin apo përqafoheshin. Ishin në fund të fëminisë dhe në fillim të jetës, të vetmuar në një dhimbje të padurueshme, rritja e mundimshme e trupit, javët e fundit të bareve të portit për këtë stinë vere, plazhet, barkat dhe kafenetë, shija e kafesë së parë në jetë: shumë sheqer, shumë shkumë qumështi, si të pije rërë.

Ne të tria ishim ulur në qoshe, nën harkun pak më tutje. Pinim verë të bardhë dhe Coca-Cola me feta limoni dhe akull. Ishim ulur në mënyrë që të shihnim sheshin, skenën, turmën dhe bashkinë e ndriçuar nga projektorët. Nuk u larguam deri natën vonë kur sheshi u boshatis dhe njerëzit u kthyen në port, në barka dhe në hotele. Qëndruam derisa punonjësit hoqën tavolinat, altoparlantët dhe podiumin e çmimeve dhe mbeti vetëm skela e boshatisur dhe memece, si rrënojë.

Ukthiem në shtëpi bregut të detit. Helena dhe Olga ecnin para meje, krah për krah, një gërshetim i ndërlikuar. Mbrapa tyre ndihesha një e huaj që ndjek rastësisht dy persona, si hije kërcënuese. I ndiqja si mbikëqyrëse, i përshtatesha ritmit të tyre. Helena dhe Olga kishin emrin dhe kufijtë e vet, nënë dhe bijë, rolet dhe detyrimet e veta, historinë e vet. Unë s'kisha asgjë. Isha e ftuar.

Helena ecte nga ana e detit, si një mbrojtëse a si një rojtare burgu. Ishte e ngadaltë dhe e heshtur nga pija.

Vetëm një herë ndërsa ecnim buzë detit, Olga ktheu kryet dhe më vështroi, më trembi mendimi se si i isha dukur, vështrimin tim, e vetmuar dhe e zbuluar. Edhe unë shkoja e ngadaltë dhe e heshtur.

K ishte tri ditë. Iu ktheva sërish atij Kimazhi. Iu riktheva sheshit natën, fillimit të tregimit tim që as fillim nuk ishte.

Nuk ishte vera ime. Nuk ishte fëminia ime.

HANNA JOHANSSON Antikit

Përktheu nga suedishtja: Entela Tabaku

Ishte një tregim që ia tregojta vetes, një kujtim që përgatisja për më vonë, që shpresoja të më gëzonte dhe të më dëshpëronte shumë ndonjëherë. Ishte si bregu kur largohesh, bregu që sheh nga këmbë të anijes, pamja e fundit: një pikë që zvogëlohet pak nga pak derisa nuk shihet më dhe zhduket në horizont, një vijë që ndan përpara dhe mbrapa.

Unë isha në horizont. Isha në detin nën diell. Natën isha në shesh, nën qiellin e ulët bojëkafe.

Kur iu riktheva imazhit, pashe trungjet gjithë cepa të palmave, jo nga poshtë, por në lartësinë e kurorave, si të isha një gjigande ose një zot.

Në shesh bënte nxehtë atë natë. Rrugës për në shtëpi bënte nxehtë. Në vjeshtë, kur lamë Ermoupolin, mërdhija. Ishim në kuvertë, ishte terr dhe frynte erë, Olga kishte frikë mos era e merrte me vete dhe e hidhte në det, Helena: mos u llasto. Por unë e kuptova frikën e saj. Nuk kishte kufi midis qiellit dhe detit, terri ishte i zi si qershia, ishte si të udhëtoje në kohë apo në asgjë. Isha ulur midis tyre. Udhëtonim drejt fundit dhe isha e sëmure. Anija më kishte ardhur te hunda. Ndiheja e huaj dhe e largët. Strukesha në kujtime ose kujtimet strukeshin në mua. Kur shihja veten, shihja dikë të pashpresë. Nuk shihja konturet e vdekjes, por të jetës time, asaj jete që kisha jetuar deri atëherë, kohë dhe përvoja që kishin zëvendësuar përfytyrimet e jetës. Zhgënjim. Ndiheja e zhgënjyer.

Përfytyrova pëllumbat që fluturonin, adoleshentët, palmat e ndriçuara. Përfytyrova një oktapod që notonte në

errësirë. Nuk ishte përnjëmend kujtim, por i njëmendtë megjithatë, nuk kishte dallim. E dëgjova zërin tim ndërsa tregonte: drita e diellit ishte kaq e fortë sa nuk mund t'i mbaje sytë të hapur krejt. E ndjeva si më braktiste ajo çka ndodhte me të vërtetë. Nuk isha aty.

Olga nuk më vështronte. Sytë i mbante përpara, duart në xhepa, vështronte natën, kuvertën, detin që nuk shihej por shtrihet para nesh. Përpara kishim orë të kota: nuk kishim asgjë për të thënë. Kishte mbetur vetëm pritja. Ishim ulur jashtë edhe pse bënte ftohtë. Ishte ideja e Helenës. Donte të rrinte në kuvertë, i dukej argëtuese dhe gjallëruese. U përpoq të thoshte diçka por nuk e dëgjova dot, zhurma mbyste zërin e saj, oxhaku, një vibracion si ndonjë zjarr bubulak diku afër. U detyrua të bërtiste: një herë tjetër do ju tregoj gërmadhat e Delosit, aty janë, s'kanë nga venë, kanë njëmijë vjet aty.

Kur filloi kampionati i peshkimit me harpun, unë kisha disa javë në Ermoupoli, ndërsa ato kishin më shumë. Helena kishte shkuar për të pushuar. Më kishte çuar fjalë mbasi kishte mbërritur, kur po mësohesha me zhgënjimin e të mbeturit vetëm, të braktisurit, të mospërfilljes. Por ishte gabuar, i mungoja kur nuk më kishte afër, kishte nevojë për mua. Dhe si herë të tjera gjatë miqësisë sonë të shkurtër, pendimi i saj më jepte një lloj force: më jepte të drejtë. Më lutej të shkoja t'i bëja shoqëri. Ditët ishin të gjata, mërëzitej, nuk zinte rehati. Do të paguante udhëtimin, do të flija në dhomën më të mirë, më dërgoi fotografi, duhet ta shohësh

me sytë e tu. Mund të rrija sa të doja. Disa javë, mjaftonin edhe disa ditë. Unë bëra ujdi me heshtjen time. E pranova ftesën, atë të cilën e kisha ëndërruar kaq kohë.

Olga ishte me Helenën, sepse ishte e bija, ajo nuk kishte nevojë për ftesë, ajo shkonte ku të shkonte Helena, me ose pa dëshirë.

Që para se Helena të më lutej të vija, kisha fantazuar shumë për këtë vend të cilin e njihja vetëm nga historitë e saj. Përfytyroja një qytet të mbushur me rrënoja, gjurmë të fillimit të historisë.

E përfytyroja qytetin si një vend shumë të qetë, të fiksuar në një të kaluar të vagullt. Pa makina. Pa zhurma dhe ngjyra. Ermoupoli kishte emër të bukur: qyteti i Hermesit, të njëjtin emër si vendi ku Hadrianus balsamoi trupin e Antinousit, vendi i fundit që pa së gjalli, vendi ku adhurohej hijeshia dhe rinia e tij, aleanca e tij me zotat e vdekjes. Ermoupoli shkruhej me një theks në fillim të fjalës: 'E. Një shenjë bashkëtingëlloreje, jo shkronjë por tingull frymëmarrjeje: H. Kjo më jepte idenë e një qyteti shumë të vjetër. Por nuk vonoi dhe mësova se Ermoupoli ishte një qytet i ri, më i ri se Suedia, më i ri se SHBA, i themeluar gjatë luftës për liri në fillim të shekullit XIX. Një arkitekt gjerman kishte ndërtuar bashkinë në stil të neoklasicismit, që duhet të kishte kushtuar shumë. I njëjti arkitekt kishte ndërtuar teatrin kombëtar dhe pallatin presidencial në Athinë, me qindra ndërtesa të tjera në gjithë vendin, një shkollë vajzash, një stacion hekurudhor, një vilë në bulevardin Vasilissis Sofia. Në kohën kur dëgjova për këtë vilë ishte shndërruar në një muzeum arti kykladik, të mbushur me figurina mermeri të ishullit, me krahë të kryqëzuar, nga lashtësia, nga koha e mjegullt dhe e pafjalë, nga kujtesa që i paraprin fjalëve: lindja, qumështi i gjirit, hapja e syve. Ermoupoli ishte madhështor si Europa dhe Europa ishte madhështore si Greqia antike. Për disa dhjetëvjeçarë qyteti kishte pasur portin më të madh të vendit, ku ndalonte çdo linjë avullloreje midis Europës dhe Lindjes, kishte qenë qendër, një vend në botë. Gjatë shekullit XX kishte humbur rëndësinë dhe tashmë ishte një vend i veçuar, një qytet i vogël në një ishull të detit Egje. Një kohë madhështore që nuk kishte zgjatur më shumë se një jetë njerëzore. Ky mendim më magjepste.

Verën që varrosi të atin, kur më tregoi se do të largohej për disa javë me Olgën, ndoshta muaj, ishim ulur jashtë edhe pse bënte ftohtë. Po pinim dry martini dhe unë ia ngulja ullirit heshtën e vogël plastike ndërsa fliste. E përfytyrova të ulur mbrëmjeve në shtëpinë e saj, me këmbët mbi një stol, një libër, një gotë verë, dhe një qiri të ndezur, për ndonjë arsye edhe pse nuk ishte e nevojshme. E përfytyrova të vetmuar në atë shtëpi dhe pyeta veten nëse ndihej e vetmuar. E kisha të vështirë të përfytyroja të bijën. Jo vetëm sepse e njihja pak, pamjen, lëvizjet, zërin, çfarë i pëlqente të bënte, herë e mendoja si dhjetëvjeçarë, herë si grua të rritur. Por edhe sepse ishte e dhimbshme: Helena nuk ishte e vetmuar, kishte të bijën. Edhe shtëpinë e kisha të vështirë ta përfytyroja. Nuk e dija si i kishte të vendosura dhomat, nëse ishte e madhe apo e vogël, e ndritshme apo e errët, dhe çdo herë që përfytyroja Helenën mbrëmjeve atje, stolin, librin, gotën e verës, qiririn e ndezur, përfytyrimi shpërbëhej sapo përpikësia të mendoja detajet (pamjen e stolit, gotës, shandanit) dhe më mbetej vetëm pamja e librit mbi gju, duart, sikur t'i shihja me sytë e saj nga lart. Mandej do ta kisha të pamundur t'u rikthehesha fantazive të mia të mëparshme mbi qytetin, shtëpinë, Olgën. Realiteti e mbizotëroi atë që kisha ëndërruar vetmëvete dhe e dija

se shpejt kujtimet do ta shtrembëronin edhe realitetin. Gjëra që kishin qenë të vetëkuptueshme dhe të arritshme për disa javë (udha për te deti, ndjenja e saktë e ëndjes së kalldrëmit nën këmbë, tingulli i derës së dhomës së gjumit që mbyllej) do të shndërroheshin në fragmente ose rikonstruktime. Fantazi të reja do të zinin vendin e kujtimeve.

Filloi që në tragetin e kthimit, në terr, alarmi dhe vibracionet, ndërsa iu riktheva natës në shesh, kjo pamje që më ishte ngulitur u zmadhua, u mitizua dhe u intensifikua. Më bëri të ndihem kaq e largët nga Helena dhe Olga anipse isha pranë tyre, midis tyre. Horizonti nuk dallohej. Bota dukej sikur mbaronte përtej kuvertës së ndriçuar të tragetit, jo si asgjë, por si përjetësi, një hapësirë në të cilën udhëtonim pa qëllim. Asnjë ndryshim. Asnjë ndodhi. Pamja e sheshit natën (kampionati botëror i peshkimit me harpun, harku, palmat dhe burrat) zbehej dhe ndriçohej sërish, ndryshonte, rikthehej si më parë. Disa gjëra nuk ndryshonin. Ai imazh nuk më lëshoi gjatë gjithë udhëtimit me traget. Ishte pamja e fundit e pritjes dhe pasigurisë, një lloj virgjërie.

M'u deshën tri udhëtime për të mbërritur në Ermoupoli. Dy me aeroplan dhe një me traget. Udhëtimin e parë e bëra pak para agimit, kaq herët sa ishte ende terr. Rigonte shi kur u nisa nga shtëpia dhe vera e tretë ishte e ftohtë, e gjelbër dhe e zezë. Nga krahët e avionit që do të ngrihej pulsonte dritë: e kuqe. Stjuardesa që demonstronte koreografinë e masave të sigurisë, maska e oksigjenit, jelekët e shpëtimit, bilbili, kishte një zë të bukur në gjermanisht por të pasigurt dhe të pikëlluar në anglisht. Tingëllonte e shqetësuar, sikur do shpërthente në vaj. Na paralajmëroi për trazime. Në terr fluturuam përmes resh si tym i bulçitur, drita e fortë e avionit, zhurma e motorit, drita pulsuese e krahëve e bënin pamjen jashtë dritares time t'i ngjante një stuhie vetëtimash në skenë teatri, mbreti Lir në shqopishtë. Llambat sipër nesh i kishin fikur dhe burri i ulur afër meje dëgjonte muzikë nga telefoni i vendosur në xhepin e stolit, një tingull i tejdukshëm mbi zhurmën e mbytur dhe të rregullt të avionit.

Lava duart në Mynih. Në banjën e aeroportit luhej një melodi si nga një piano automatike dhe dysHEMEJA shkëlqente e lagësht, kundërmonte solucion të fortë pastrimi që çuditërisht e bënte banjën të dukej johigjienike, të ndytë.

Atybrenda gjithçka ishte katërkëndëshe, lavamanët e gjerë që imitonin mermerin, pllakat, dyert e holla të WC-ve, tharëset moderne të duarve në mure që dukeshin si automatë bankarë. Melodia e banjës u mbyt në zhurmën shurdhuese të tharësës së duarve që ma valëviti lëkurën e nyjave si dallgë. Më erdhi për të vjellë. Ia urreva zhurmën dhe furinë, dritën blu që mbajti kohën dhe u shua mbas disa sekondash, sapo duart e mia u thanë. E urreva çfarë m'i bëri duarve. I bëri të dukeshin të vjetra, duar të vjetra kockore, një skicë e duarve të mia të vdekura.

U mërzita duke pritur udhëtimin vijues për në Athinë. Nuk zura dot rehati. Plot me pritshmëri. Hyra në *taxfree*, raftë të shkëlqyeshme, pasuri dhe ndyrësi: radhët e cigareve, shishet e stërmëdhaja me alkool, paketat e rënda me produkte grimi dhe testet e ndotura nga prekja e shumë duarve, gjithçka me tepri. U leva me parfumin e Helenës, Opium, ajo e shqiptonte *Yves Saint Laurent* si në anglisht: *Eve Say Lorong*, kam përdorur të njëjtin që nga vitet '80, nuk mund të përdor tjetër, ndryshe nuk ndihem si vetvetja.

Sa herë isha joshur ta përdorja kur ia

shihja shishen e kuqe dhe ngjyrë ari në banjën e Stokholmit, ta provoja aromën e saj në mua, të bëhesha pak si ajo. Më pëlqente aroma e parfumit tek ajo, në teshat e saj, në apartament, erëzues, balsamik. Në aeroport, pa të, më bëri për të vjellë. I vinte erë e athët dhe mandej mbytëse dhe ngulfatëse. Pjesën tjetër të pritjes m'u duk se më ndiqte dikush, kisha ndjesi aromatike që nuk ua gjeja burimin, më dukej sikur kisha dikë mbas vetes dhe kontrolloja përreth e hutuar dhe e shqetësuar, derisa e kuptova se isha unë që e mbaja atë erë.

Në çastin e fundit para udhëtimit të dytë, ndodhi një ndryshim dhe avioni i Athinës u ndërrua me një më të madh, me më shumë stola se pasagjerë. Më dhanë një numër stoli, por më thanë se mund të ulesha ku të doja. Kisha një rresht të tërë vetëm për vete, pranë dritares, e cila u mbush me ngricë sipër reve, në fund krejt, larg nga udhëtarët e tjerë të shpërndarë në pjesën e përparme.

Koha tkurrej me largësinë. Metroja deri te porti, qyteti i përhimtë dhe i bardhë, bimët, grilat e ndotura, udhëtimi nën tokë përbri gjurmëve të një kohe tjetër dhe njëkohësisht e njëjta kohë si e imja, historia që kisha mësuar të ishte themeli i gjithçkaje. Ndërsa prisja tragetin, hyra në një kishë për t'u freskuar. Një tabelë jashtë në anglisht dhe në frëngjisht, në gjuhën e turistëve: ky është një vend i shenjtë..., përbri një dyqan qirinjsh dylli dhe temjani, *Orthodox Church Supplies*. Këqyrja njerëz që hynin dhe dilnin, puthnin ikonat, përkëdhelnin fytyrën e Jezusit.

Isha e veshur trashë. Dy triko, një pallto mjaft të rëndë që përdorja zakonisht në vjeshtë, të cilën nuk do ta vishja në Ermoupoli deri ditën që do të kthehesha.

Isha djersitur. Më kruhej nën sqetulla, nën gjinj, ku më ishin ngjitur flokët në qafë. Bënte ende nxehtë ndërsa terri shtrihej mbi det. Gjatë udhëtimit i hoqa teshat, trikot dhe pallton. Kur mbërritëm dhe portat që ndanin udhëtimin nga qyteti u hapën, i mbaja të gjitha para duarve.

Ermoupoli kishte formën e një amfiteatri. Natën kur mbërrita, ndërsa trageti i afrohej portit dhe shihja si mbinin në terr dritat e qytetit, shtëpitë dukeshin si kanale llave të ndezur. Sikur kishin buluar nga dy të çara në mal, si publik para skenës së detit, natën një sfond i zi, ditën një hapësirë bardheblu që sikur shtrihej deri në pafundësi, deri në fundin e botës.

Natën kur mbërrita, Helena më priti në port. Në fillim nuk e vura re mes njerëzve që zbrisnin dhe atyre që prisnin tragetin për të vazhduar drejt ishujve të tjerë, Mykonos, Naxos. U pushtova nga paniku (ajo nuk ishte aty, kisha mbërritur në vendin e gabuar, kisha keqkuptuar diçka, isha vetëm) dhe nga ekzaltimi (fati më kishte sjellë në një vend të huaj, po zbuloja diçka të re, isha vetëm), derisa ma zuri syri dhe e thirra në emër. Nën dritën e tragetit fytyra i dukej e gjelbër dhe e ndritshme si dyllë. Flokët kaçurrela i kishte të lëshuar, kishte mbathur pantofla dhe thonjtë i ishin rritur. Më ndihmoi të mbartja plaçkat. Më priu nga deti drejt shkallareve që të çonin në qytet, përbri zyrave të trageteve dhe turistëve, koshave me çokollata dhe llokume, përbri një kazinoje cep më cep një kishë, përbri një dyqani instrumentesh muzikorë, përbri një oborri të boshatisur shkolle të ndriçuar nga dritat e rrugës. Ecte më shpejt se unë, me hapa më të mëdhenj e më të gjerë.

M'u duk sikur ishte hera e parë që takoheshim, ngaqë ishte e sjellshme dhe e tensionuar. Ndërsa ngjiteshim shkallareve, më shpjegoi se i dukej gjithnjë surreale kur i vinin mysafirë, meqë i dëshmonte se ky vend ekzistonte njëmend edhe në vetëdijen e të tjerëve, jo vetëm në të sajën. Se ky vend ekzistonte edhe kur ajo nuk ishte e pranishme. A nuk është e çuditshme që mendoj kështu, më tha, sikur fëmijët që mendojnë se bëhen të padukshëm kur mbyllin sytë, jam pak fëmimore unë. Më tha që kishte shumë kohë që nuk kishte pasur mysafirë. Nuk i kujtohej sa kohë kishte, shumë, shumë vite. Më kapi frika: është penduar, mendova, por nuk e dija nëse kjo ndjenjë vinte nga ajo apo nga unë dhe pasiguria që na e rrethonte gjithmonë kontaktin me njëra-tjetrën.

Helena vinte nga një familje pronarësh anijesh, prandaj edhe ecte a thua se kishte çliruar botën. Burri nga i cili dikur kishte blerë shtëpinë, kishte punuar në kantierin detar dhe një fakt i tillë, më tregoi, e kishte shtyrë ta shihte si shenjë se këtu duhet të ndalonte, se ishte dhuratë. Fëminia e së bijës me vera të lumtura në atë dritë të bardhë.

Mbërritëm në Persefonis, rruga e ngushtë ku ngrihej shtëpia e saj, futur midis një rrugice dhe një rrënoje. Hapi derën e pakycur dhe më priu në shtëpinë me drita të fikura, nëpër një shkallë spirale prej hekuri, duke ecur fshehurazi në mënyrë teatrale, a thua se tallej me faktin se po përpiquej të mos bënte zhurmë.

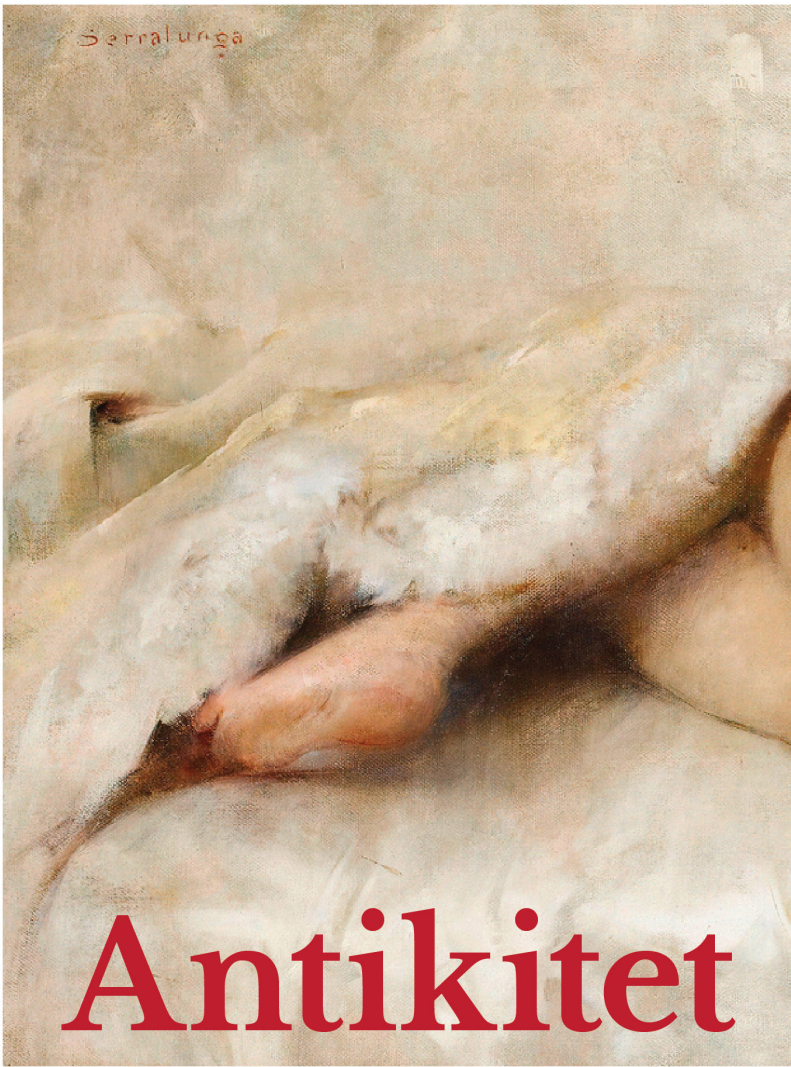
Të bijën, konkurrenten time, të cilën as s'e njihja, as s'e kisha idenë se si ishte, nuk e takova atë natë. Kur mbërritëm, flinte mbas një dere të mbyllur në katin e sipërm, ku një parapet i hollë ndante dhomën e saj nga dhoma ime.

Elegant, i pakapshëm dhe provokues, *Antikitet* është një histori queer në frymën e Lolitës, nga shkrimtarja suedeze e vlerësuar me çmime, Hanna Johansson: një histori për dëshirën, pushtetin, obsesionin, këqyrjen dhe tabunë.

Në një ishull grek plot bukuri të lashtë, një grua e vetmuar, në të tridhjetat, përmbys marrëdhënien mes një nëne dhe së bijës adoleshente. Dëshira epushore dhe admirimi për Helenën, një artiste elegante dhe më e madhe në moshë, e sjellin rrëfimtaren pa emër të *Antikitetit* në Ermoupoli, ku e bija e Helenës, Olga, në fillim i duket pengesë dhe bezdi. Por forcat e paparashikueshme të egos dhe të dëshirës marrin kontrollin, duke e shtyrë rrëfimtaren tonë drejt një udhe më të rrezikshme dhe duke shtrembëruar rolet e dashurueses e të së dashurës, të fëmijës e të së rriturës, të së huajës e të së afërmes. Me kalimin e muajve, rrjeta e brishtë që lidh tri gratë i afrohet këputjes dhe pasojat ogurzeza të pleksjes së marrëdhënieve të tyre përvijohen në horizont, përtej një vere që duhet të marrë fund.

Me jehona të *Vdekjes në Venecie*, *Më thirr me emrin tënd* dhe *Dashnorit*, por krejt origjinal e bashkëkohor, *Antikitet* hulumton thellësitë e kujtesës, bukurisë, moralit dhe rrëfimeve që i japin rend përvojës sonë të botës.

HANNA JOHANSSON

Përktheu: Entela Tabaku

Onufri

Teo nga 16 në 18 i Raluca Nagy (Botimet Toena, 2026) nuk ndjek trajektoren e zakonshme të një romani formimi. Në qendër të tij është Teo, një grua e re që, pas një fëmijërie të vështirë dhe të shënuar nga komplikacionet mjekësore, fillon të kuptojë se marrëdhënia e saj me botën nuk përputhet me atë të njerëzve përreth. Megjithatë, romani shqyrton se çfarë ndodh me identitetin kur njeriu detyrohet të jetojë brenda një trupi që papritur bëhet një burim frike dhe pasigurie.

Raluca Nagy, antropologe dhe shkrintare rumune, sjell në roman një ndjeshmëri të lidhur ngushtë me interesin e saj për kulturat, hapësirat dhe mënyrat e ndryshme të të jetuarit. E lindur në Cluj-Napoca në vitin 1979, ajo ka studiuar ekonomi, antropologji dhe sociologji. Romani i saj i parë, *Un cal într-o mare de lebede* (Një kalë në një det mjellmash), u vlerësua me çmimet e debutimit “Sofia Nădejde” dhe “Observator Cultural”. Romani i dytë, *Teo nga 16 në 18*, i botuar në vitin 2021, përfaqësoi Rumaninë dhe u rendit mes finalistëve për Çmimin e Bashkimit European (EUPL) për Letërsinë 2022.

Titulli është një nga elementet e para që krijon ndjesinë e enigmës për lexuesit. Numrat 16 dhe 18 u referohen dy tipave të virusit HPV me rrezik të lartë, të lidhur me zhvillimin e kancerit të qafës së mitrës, pra, trupi vendoset në qendër të romanit. Pas historisë së Teos qëndron përballja me një diagnozë që ndryshon perceptimin e saj për kohën, marrëdhëniet dhe të ardhmen e saj.

Titulli krijon njëkohësisht një dialog me filmin *Cléo de 5 à 7* të Agnès Varda-s. Edhe personazhi i Varda-s jeton nën hijen e një diagnoze të mundshme dhe të një kohe të papritur. Në të dyja veprat, pritja mjekësore e ndan jetën në një “para” dhe një “pas”. Koha nuk është më një sfond neutral, por një motiv stilistik e cila përjetohet përmes ankthit dhe vetëdijes për vdekshmërinë.

Gjithsesi, *Teo nga 16 në 18* nuk e paraqet vuajtjen si një rrugë të pastër drejt heroizmit.

Trupi, gjuha dhe mbijetesa: Një lexim i romanit “Teo nga 16 në 18» të Raluca Nagy

Nga Anja Levanaj

studente e masterit në Letërsi Krahasuese në King's College London

Jeta e Teos mbetet e çrregullt, e mbushur me dashuri, zhgënjime, abuzime, martesë, udhëtime dhe përvoja që shpesh dalin jashtë kontrollit të saj. Sëmundja nuk e shndërron automatikisht në një personazh më të urtë ose më të plotë. Ajo e detyron të jetojë më nga afër me paqëndrueshmërinë e trupit dhe me pamundësinë për ta kontrolluar plotësisht historinë e vet.

Udhëtimi është një tjetër element qendror i romanit. Teo largohet nga qyteti i saj për të studiuar, vazhdon arsimimin jashtë vendit dhe më pas lëviz pothuajse vazhdimisht nga një qytet në tjetrin. Por këto hapësira nuk shfaqen vetëm si vende të identifikueshme në hartë. Ato marrin emra të rinj dhe transformohen përmes gjuhës dhe imagjinatës së personazhit.

Lëvizja gjeografike shoqërohet kështu nga një lëvizje mes gjuhëve, identiteteve dhe mënyrave të ndryshme të perceptimit. Teo përpiqet të kuptojë veten përmes vendeve ku jeton, por asnjë prej tyre nuk i ofron një identitet të qëndrueshëm. Bota e romanit është e fragmentuar sepse e tillë është edhe përvoja e personazhit: e ndarë mes vendeve, punëve, marrëdhënieve dhe versioneve të ndryshme të vetes.

Në këtë kuptim, gjuha bëhet një nga protagonistet e vërteta të librit. Nagy ndërthur stile dhe forma të ndryshme shkrimi, luan me fjalët dhe parodizon herë pas here edhe gjuhën akademike. Fragmentarizimi i historisë pasqyron vështirësinë e Teos për t'i dhënë kuptim një përvoje që nuk i bindet rendit. Kur trupi ndryshon dhe e ardhmja bëhet e pasigurt, edhe gjuha e zakonshme mund të duket e pamjaftueshme.

Pikërisht këtu merr rëndësi humori. Përballë sëmundjes dhe frikës, Nagy nuk zgjedh gjithmonë një ton solemn. Absurdi, sarkazma dhe loja gjuhësore krijojnë një mënyrë tjetër për t'u përballur me realitetin. Humori i jep Teos një hapësirë të përkohshme lirie, ku ajo mund ta shohë frikën nga një kënd tjetër dhe të mos përcaktohet plotësisht prej saj.

Një dimension tjetër i rëndësishëm i romanit është marrëdhënia e tij me Biblën. Historia e Teos ndërtohet pjesërisht si një rishkrim feminist i figurave dhe strukturave të Biblës. Përvoja personale e një gruaje vendoset në dialog me rrëfime që kanë formuar nëpër shekuj mënyrën se si kuptohen mëkati, vuajtja, trupi dhe shpëtimi. Nagy nuk e përdor këtë traditë për të ndërtuar një

tregim moral. Përkundrazi, ajo e rishkruan nga këndvështrimi i një gruaje, trupi dhe historia e së cilës nuk përshtaten lehtësisht me rolet e trashëguara.

Për lexuesin shqiptar, botimi i romanit nga shtëpia botuese TOENA krijon mundësinë për t'u njohur me një zë të veçantë të letërsisë rumune bashkëkohore. Romanin e ka përkthyer në shqip Maniela Sota, përkthyesë me përvojë nga rumanishtja dhe anglishtja dhe me një katalog të gjatë e të larmishëm përkthimesh letrare dhe joletrare. Puna e saj e kujdesshme merr rëndësi të veçantë në një vepër ku gjuha është pjesë e pandashme e përvojes së personazhit. Në këtë kuptim, botimi në shqip hap një dialog të ri mes dy letërsive ballkanike që, pavarësisht afërsisë gjeografike, vazhdojnë të njihen pak me njëra-tjetrën.

Teo nga 16 në 18 kujton lexuesin se jeta nuk organizohet gjithmonë në një rrëfim të rregullt dhe se identiteti nuk zbulohet një herë e përgjithmonë. Ai rindërtohet pas një sëmundjeje, një udhëtimi, një dashurie ose një humbjeje. Raluca Nagy ndërton një personazh që ndryshon vazhdimisht, njësoj si gjuha përmes së cilës tregohet historia e saj.

NATË DIMËRORE

Binte borë, shfrynte suferinë,
Bardhësi tej e përtej.
Qiriri digjej në tavolinë,
Qiriri tretej.

Siç sulen mushkonjat në verë
Shtjella mbi zjarre.
Në oborr shtjell’ e borës pa prerë
Ngjiste dritares.

Stuhia në xham s’reshtte së shfryri
Spic’ ngrica gdhendej.
Në tavolinë digjej qiriri,
Qiriri tretej...

Nata në tavan të ndriçuar
Hije përhapte;
Kryqe këmbësh, kryqe duarsh,
Kryqe fatesh...

Këpucët u zhveshën e ranë,
Mbi dhoga kumbuan.
Pika dylli ranë në fustan -
Lotë pikuan...

Humbte gjithçka nëpër brorimë,
Zbardhej e zbehej.
Qiriri digjej në tavolinë,
Qiriri tretej.

Frynte mbi flakën, përndrinte
Zjarr i tundimit.
Dy krahë të engjëllt ngrinte -
Kryq kryqëzimi.

Shkurti i tërë s’e pushoi brorimën,
Binte e reshtej.
Qiriri digjej në tavolinë,
Qiriri tretej...
1946

GUSHTI

Na kish premtuar dhe nuk na gënjeu;
Me fashë të pjerrët drite si shafra
Dielli herët, që në agim e ngjeu
Gjithçka, nga perdet deri në divan.

Me nj’okër të ngrohtë e mbuloi
Korijen pranë, pastaj ra mbi fshat.
Jastëkun e njomur, shtratin e shtroi
Dhe qoshen pas librave në raft.

Kujtova se në gjumë kisha qarë
Kuptova dhe jastëku pse m’u lag.
Në ëndërr pashë të shtrirë veten para
Ju udhës pyllit pas më vinit varg.

Ca dy nga dy, në grupe ca të tjerë,
Kur papritur dikush kujtoi se sot
Qe gjashtë gusht ¹ me kalendar të vjetër,
Dita kur përndriti i madhi Zot.

Sot as zjarr, as flakë s’ndizet kurrë
Po nga Tabori ² dritë e bardhë buron.
Dhe vjesht’ e verdhë, e kthjellët si ogur
Me bukurinë na shtang, na robëron.

Varrezës tej verrisht’ e rrallë, e heshtur,
Ndër degë flladi zgjonte drithërime.
Mes pyllit – xhinxhërfil i kuqërremtë -
Kulaç me mjaltë, mbushur zbukurime.

Korijes, në mes varreve të shkretë
Në fytyrë meit s’reshtte së pari
Si gjeometër shteti - vdekja vetë
Në masën time të ma bënte varrin.

E ndienit mes jush sesi jehonte
Zëri i qetë që ndihej sërish;
I hershmi zëri im profetizonte,
Kalbja dot kumbimin nuk ia prish:

”Kaltërsi e përndritjes, lamtumirë,
Feksje e festës së dytë³ të Shpëtimtarit!
Me përkëdheljen e femrës së dëlirë
Zbutma helmin e çastit të varrit!

BORIS PASTERNAK

Natë dimërore

Përktheu nga origjinali: Arben BLLACI

Lumtumirë kohë që emër s’latë,
Humnerë e jetës që na poshtëron,
O grua me shpirt që sfidon fatin,
Un’ jam sheshi ku ndeshesh, ku lufton!

Krahë nderur në erë, lamtumirë,
Ju doni fluturim veç në liri!
Imazhi i botës që shfaq fjal’ e lirë,
Krijimi, forca që bën mrekulli!”
1953

Shënim
¹ Në traditën e krishterë ortodokse, 6 gushti sipas kalendarit Julian është festa e Shndërrimit të Zotit. Sipas kalendarit Gregorian, kjo datë bie më 19 gusht.
² Tabor - mali i lidhur me festën e Shndërrimit të Zotit.
³ Festa e dytë e Shpëtimtarit” i referohet një feste tjetër fetare ortodokse të gushtit.

HAMLETI

Tani jam në skenë, zhurmat u shuan,
Rri përhumbur në parmak, në portë.
Jehonë e largët që mbërrin gjer te mua,
Fillin e jetës sikur vjen të më thotë.

Ndjej sesi mes territ ndihem humbur,
Mijëra sy më zhbirojnë rreth e qark.
Te lutem, Ati im në qoftë e mundur,
Këtë Kupë ¹ nga unë mbaje larg.

Pranoj fatin që caktove e s’më pyete
Dhe gati jam ta luaj gjer në fund.
Por tani po luhet dramë tjetër,
Nga kjo sprovë kursemë nëse mund.

Rrjedhë e botës është kaq e menduar,
I sigurt fundi i udhës po na pret.
Vetmitar, nga vese farisejsh rrethur...
Fushë me lule nuk qenka kjo jetë!
1946

* Është fjala për kupën e vuajtjeve të Krishtit, në lutjen që ai i drejton Atit nga Kopshti i Gjetsemanit, vendi ku në Ungjillin sipas Mateut, Jezusi përjeton luftën e brendshme mes frikës nga vuajtja dhe pranimi i fatit të tij.

NATA E BARDHË

E largëta kohë më vjen ndër mend;
Në Pjetërburg kishe shtëpinë.
Fermere e varfër nëna tende,
Studente, Kurskun ke origjinë.

E ëmbël je, për ty lënë kokën.
Natës së bardhë sy më sy
Dritares rrimë ulur tok,
Shohim nga jotja lartësi.

Fenerët me gaz i ngjethi agu
Tani përcjellin dritë të zbehtë.
Biseda jonë ndihet së largu
Si nëpër gjumë, qetë - qetë.

Borisi buzë Baltikut në Merekule, 1910 nga L. Pasternak.

E njëjta ndjenjë na kap të dyve,
Të dy besnikë ndaj fshehtësisë.
Si pamja shtrirë pafundësive,
Pjetërburgut, Nevës e Rusisë.

Ku gryka pyjesh fërfërojnë,
Tani kur natë e bardhë bie,
Himne bilbilash që gjëmojnë,
I mbushin tej përtej korijet.

Një zog mes kësaj shungëllime,
I vogël sa s’dëgjohet dot,
Zgjon ngazëllim e pështjellime
Që thellë pyllit magjiplotë.

As ndihet fare kur kalon
Tej gjerdhesh nata shtegëtare
Që e dëgjon bisedën tonë
Përgjumshëm përmatanë dritares.

Dhe nderet si jehonë e hollë
Kopshtijeve duke breruar,
Sikur i vesh qershii e mollë
Me zbardhje si me hi mbuluar...

Veshur të bardha enden pemët
Fantazma udhëve më radhë.
Duket sikur i lënë shëndenë
Gjithçkaje pa kjo natë e bardhë...
1948

AGIMI

Për mua ishe fati vetë,
Po erdhi lufta, gjithçka u zhbë.
Për shumë kohë mbeta shkretë.
Nga ty as lajm, as gjurmë më.

Dhe shumë vjet kështu i shkova
Një natë më foli zëri yt,
Si nga një fikje u rizgjova
Pasi lexova porosinë.

Për njerëz mallin s’e mbaj dot
Për gjallërinë ndaj të gdhirë.
Jam gati copa ta bëj botën,
Ta vë në gjunjë pa mëshirë.

Dhe kaptoj shkallët i harbuar,
Sikur i shkel për herë të parë.
Në këto rrugë borë mbuluar,
Nëpër të shkretët trotuarë.

Shoh drita, ndiej ngrohtësitë,
Një çaj pi, një tramvajin zë.
Dhe sa i hap dhe i mbyll sytë
Qytetin tim nuk e njoh më.

Dëbora kurthe projekton,
Në qiell zien suferina,
Për punët të mos bëhen vonë
Përgjysmë mbeten tavolinat.

Të gjithë i kam në kup’ të dorës,
Ua përshkoj shpirtin mes për mes.
Dhe vetë shkrihem si kjo borë,
Vrenjtem siç vrenjtet ky mëngjes.

Njerëz që emrat nuk ua di,
Fëmijë, drurë, vetmitarë,
Në gjunjë më kanë vënë tani
E ndaj jam shpallur... fitimtar!
1947

TË DUASH

Kryq të rëndë mbart të duash tjetrin,
Po dëlirësi është bukuria jote.
Këtij nuri kush ia di sekretin
Ia di edhe misteret kësaj bote.

Ëndrrat fëshfërijnë në pranverë,
Fërfërimet shtjell dhe e vërteta.
Ty nga familja të breron kjo vlerë,
Nga rrënja që virtytet ka të shenjta.

E lehtë të përmendesh, të kthjellohesh
Fjalë të kota të mos thuash më.
Pas të djeshmes të mos robërohesh...
E gjithë kjo nuk na kushton asgjë.
1931

Karikaturë nga Arben Mexsi